

Meer dan een begraafplaats

Een onderzoek naar gebruik en beleving van de
Zuiderbegraafplaats in Groningen

The city exists as a series of doubles; it has official and hidden cultures, it is a real place and a site of imagination. We discover that “urban reality” is not single but multiple, that inside the city there is always another city. - Iain Chambers, 1986

Colofon

Rijksuniversiteit Groningen (University of Groningen)

Faculty of Spatial Sciences

Master thesis Cultural Geography

Groningen, juni 2021.

Thesis written by : J. Schram

Student number : S2464748

Phone number : 0611863233

Email address : j.schram.1@student.rug.nl

Supervisor : Dr. P.D. Groote

Commissioned by :



**rijksuniversiteit
groningen**

**faculteit ruimtelijke
wetenschappen**

Abstract

The Zuiderbegraafplaats is a 19th century quiet green cemetery in an urban environment. Previous studies have shown that dying and death are the ultimate moments of meaning to people and as a result, cemeteries often have a lot of cultural value, in addition to emotional value, in the fields of art, culture, religion, traditions and politics. The emotional value of a place is not inherent in the place itself, but is assigned by (groups of) people based on their experiences. This place meaning can be conceptualized with the concept of 'sense of place' and has been used in this study to map 'meaning'.

From a geographical perspective (what do places look like, how do they function and what do they mean), an attempt has been made to find an answer to the following question: *In what way(s) is the Zuiderbegraafplaats in Groningen used, what different functions does it fulfil, what does it mean to its users and what contributes to the sense of place attributed by its visitors and users?* Semi-structured go-along interviews were used to investigate how users and visitors experience the Zuiderbegraafplaats and which functions they assign to the cemetery. By mapping use and experience, a contribution can be made to the management and preservation of cemeteries as a cultural landscape and the potential role of cemeteries can be included in, for example, urban development.

The results show that the Zuiderbegraafplaats is not only used by people who come to visit the deceased, but often by people who visit the cemetery for a quiet walk, to read, to run, to view funerary art, to meditate and to enjoy nature and the tranquillity that cannot be found in other public spaces and parks. The Zuiderbegraafplaats therefore has a special and unique function in relation to other public locations in the city. The majority of respondents indicated that they felt slightly uncomfortable with assigning the cemetery functions other than the obvious, as if they were intruding in a place where they should not be. This feeling is described by Foucault (1984) as a characteristic of a crisis heterotopia. The cemetery offers the visitor a different experience from that in the urbanized world outside the gates. It can be concluded that there is still a taboo on death and visiting cemeteries.

How the emotional relationship between people and cemeteries comes about and how we relate to our spatial environment deserves further research. The cemetery is a cultural landscape that needs further research for the maintenance and protection of flora and fauna and as a green space in an urban environment

Samenvatting

De Groningse Zuiderbegraafplaats is een 19^e -eeuwse rustige groene begraafplaats in een urbane omgeving. Uit vorige onderzoeken blijkt dat sterven en de dood ultieme momenten van betekenisgeving zijn voor mensen en hierdoor hebben begraafplaatsen, naast emotionele waarde, vaak veel culturele waarde op gebied van kunst, cultuur, religie, tradities en politiek. De emotionele waarde van een plek is niet inherent aan de plek zelf, maar wordt toegekend door (groepen) mensen gebaseerd op hun ervaringen. Deze plaatsbetekenis kan worden geconceptualiseerd met het begrip 'sense of place' en is in dit onderzoek gebruikt om betekenis in kaart te brengen.

Vanuit een geografisch perspectief (hoe zien plekken eruit, hoe functioneren ze en wat betekenen ze) is getracht een antwoord te vinden op de vraag: *Op welke manier(en) wordt de Zuiderbegraafplaats in Groningen gebruikt, welke verschillende functies vervult zij en wat draagt zij bij aan de sense of place die toegekend wordt door bezoekers en gebruikers?* Door middel van semigestructureerde go-along interviews is onderzocht hoe de gebruikers en bezoekers de Zuiderbegraafplaats ervaren en welke functies zij de begraafplaats toekennen. Door gebruik en beleving in kaart te brengen kan worden bijgedragen aan beheer en behoud van begraafplaatsen als cultuurlandschap en kan de potentiële rol van begraafplaatsen meegenomen worden in bijvoorbeeld stadsontwikkeling.

De resultaten laten zien dat de Zuiderbegraafplaats niet alleen wordt gebruikt door mensen die overledenen komen opzoeken, maar juist veelal door mensen die de begraafplaats bezoeken voor een rustige wandeling, om te lezen, hard te lopen, funeraire kunst te bekijken, te mediteren en te genieten van de natuur en de rust die niet te vinden is in andere publieke ruimtes en parken. De Zuiderbegraafplaats heeft hiermee in relatie tot andere openbare locaties in de stad een bijzondere en unieke functie. De meerderheid van de respondenten gaven aan zich licht ongemakkelijk te voelen om de begraafplaats andere functies dan de voordehand liggende toe te kennen, alsof ze indringers waren op een plek waar ze niet hoorden te zijn. Dit gevoel wordt door Foucault (1984) omschreven als kenmerk van een crisis heterotopia. De begraafplaats biedt de bezoeker een andere ervaring dan die in de verstedelijkte wereld buiten de poorten. Geconcludeerd kan worden dat er nog steeds een taboe rust op de dood en het bezoeken van begraafplaatsen.

Hoe de emotionele relatie tussen mensen en (begraaf)plaatsen tot stand komt en hoe we ons verhouden tot onze ruimtelijke omgeving verdient nader onderzoek. De begraafplaats is een cultuurlandschap dat verder moet worden onderzocht ten behoeve van onderhoud en bescherming van flora en fauna en als groene plek in een urbane omgeving.

Voorwoord

Voor u ligt de masterthesis *‘Meer dan een begraafplaats, een onderzoek naar gebruik en beleving van de Zuiderbegraafplaats in Groningen’*. Deze thesis is geschreven in het kader van mijn afstuderen aan de opleiding Culturele Geografie aan de Rijksuniversiteit van Groningen en het resultaat van jaren hard werken. Het schrijven van deze masterthesis is voor mij nooit vanzelfsprekend geweest, als ambitieuze student ooit beginnend op het VMBO met als stip op de horizon haar masterbul halen. Deze scriptie symboliseert het einde van een tijdperk en ik ben trots dat ik het aan u mag presenteren.

Heel graag wil ik allereerst mijn begeleider Dr. Peter Groote bedanken voor zijn eindeloze geduld, vertrouwen en fijne begeleiding in dit niet enkel praktische proces dat scriptie schrijven heet, maar ook zeker in de ondersteuning van het mentale proces. Daarnaast wil ik graag mijn ouders bedanken. Zij zijn een onuitputtelijke bron geweest van liefde, geduld, support, wijsheid en motiverende woorden. Het er vaak naar vragen vanuit interesse, het er vaak niet naar vragen omdat het soms te gevoelig lag, het loslaten en het beetpakken. Dankjewel lieve pap en mam.

Dankjewel ook Niels, Maarten, Esther, Fardau, Sietske, Jettie, Juske, Marianne, Maritza, Laura en vele anderen die hebben bijgedragen door talloze kopjes koffie te zetten, gesprekken te voeren, te luisteren, wandelingen te maken, een troostende schouder te bieden als het nodig was en onvoorwaardelijk te hebben gesupport.

Veel leesplezier.

Jolein Schram

Groningen, 16 juni 2021.

Inhoudsopgave

| | |
|--|----|
| Abstract | 3 |
| Samenvatting | 4 |
| Voorwoord | 5 |
| 1: Inleiding en theoretisch raamwerk..... | 7 |
| Belang van plaatsen voor cultuur en andersom | 7 |
| De begraafplaats als cultureel landschap | 8 |
| De begraafplaats als publieke ruimte? | 9 |
| Heterotopia | 10 |
| Levend Erfgoed..... | 11 |
| De Zuiderbegraafplaats | 12 |
| Drie soorten culturele geografie: de basis van dit onderzoek | 12 |
| Sense of place | 13 |
| 2: Het onderzoek..... | 15 |
| Doelstelling en vraagstelling..... | 15 |
| Maatschappelijke relevantie | 15 |
| Conceptueel model | 15 |
| 3: Methodologie..... | 16 |
| Keuze voor kwalitatief onderzoek | 17 |
| Semi-gestructureerde diepte go-along interviews | 17 |
| Respondenten | 18 |
| Procedure..... | 19 |
| Wijze van data-analyse..... | 20 |
| Ethische aspecten van het onderzoek | 20 |
| 4: Resultaten | 22 |
| Morfologie..... | 22 |
| Mechanismen..... | 26 |
| Betekenissen | 31 |
| Sense of place..... | 31 |
| 5: Discussie en conclusie | 35 |
| Literatuurlijst..... | 39 |
| Bijlagen..... | 42 |
| 1. Onderzoeksinstrument: topiclijst. | 42 |
| 2. Codeboek | 43 |

1: Inleiding en theoretisch raamwerk

Belang van plaatsen voor cultuur en andersom

Cultuur is een van de begrippen die pas betekenis krijgen wanneer ze worden geplaatst tegenover hun antipool. Waar 'vrede' haar inhoud krijgt door antipool te zijn van het begrip 'oorlog' en 'eb' door de tegenpool 'vloed', ontleent 'cultuur' inhoud door het contrast met 'natuur'. In de woorden van Groote & Druijven (2011, p. 167-168): "cultuur is alles wat geen natuur (meer) is, of andersom: natuur is datgene wat (nog) geen cultuur is". Sociale wetenschappers hebben in de laatste decennia het begrip cultuur steeds meer opgevat als een wijze waarop (groepen) mensen de wereld zien en beleven, met een eigen stelsel van waarden en normen, besef van goed en fout, belangrijk en onbelangrijk en gedragsvoorschriften (Groote & Druijven, 2011). Karakteristiek voor cultuur is dat het een sociale constructie is. Het is aangeleerd en kan dus ook afgeleerd worden (Groote & Druijven, 2011). Ook de Britse socioloog Stuart Hall onderkent dat cultuur een belangrijke rol speelt in de manier waarop wij de wereld beleven. Zijn definitie van cultuur - *"a system of shared meanings which people who belong to the same community, group or nation use to help them interpret and make sense of the world"* (Hall 1995, p.176) is een hedendaagse opvatting waarin Hall cultuur omschrijft als een cognitief proces van kadervorming dat door groepen mensen wordt gebruikt om betekenis en waarde te geven aan zichzelf, aan hen die hen omringen en aan de plaats die ze innemen in de wereld.

Plaats en plaatsbetekenis kunnen van grote betekenis zijn voor dat culturele proces. Maddrell & Sidaway (2010) stellen dat een plaats verschillende betekenissen kan hebben in verschillende situaties en onder verschillende omstandigheden. Deze betekenis van een plaats, of plaats-identiteit, is niet intrinsiek maar wordt toegekend door mensen (Ashworth & Graham, 2005). Hierdoor kan dezelfde plek voor verschillende mensen, in verschillende tijden en voor verschillende redenen een andere betekenis hebben (Ashworth & Graham, 2005). Om deze reden wordt een landschap dat is ontwikkeld onder humane invloeden een cultureel landschap genoemd (Antrop, 2005).

Sterven en de dood zijn ultieme momenten van betekenisgeving voor mensen blijkt uit het onderzoek van Klaassens et al. (2013) waarbij is onderzocht hoe rouw visueel wordt gemaakt in de vorm van publieke gedenktekens en hoe deze gedenktekens helpen bij het proces van rouwverwerking van tragische en onverwachte dood. Omdat deze gedenktekens zo sterk een bepaald punt in de tijd aanduiden zijn het waardevolle culturele manifestaties van verdriet, rouw en herdenking (Klaassens et al., 2013). Vanuit een geografisch perspectief, hoe zien deze plekken eruit, hoe functioneren ze en wat betekenen ze, zijn deze gedenktekens en plaatsen van publieke rouw communicatiemiddelen en maken ze uit van een breder communicatienetwerk (Klaassens et al., 2009). Ze bieden een plek voor

nabestaanden om niet alleen met de overledene, maar ook met de buitenwereld te communiceren over wat zij beschouwen als een 'slechte dood', in dit geval van verkeersongelukken (Klaassens et al., 2009). Hierdoor vormen de oprichting, het onderhoud en de communicatiemogelijkheden van gedenktekens langs de weg een manier om betekenis te geven aan een anderszins betekenisloze dood (Klaassens et al., 2009). Dit betekent dat verwacht mag worden dat plaatsen die aan de dood verbonden zijn veel betekenis en culturele waarden hebben en ons veel informatie kunnen verschaffen over cultuur, tradities en betekenis op een bepaald moment in de tijd.

De begraafplaats als cultureel landschap

Begraafplaatsen zijn een weerspiegeling van de veranderende omstandigheden voor de levenden (Maddrell & Siddaway, 2010) en vertegenwoordigen de manier van leven en dood van een culturele groep. Het einde van het leven als biologisch fenomeen is voor iedereen gelijk en van alle tijden, maar de dood als sociaal-culturele gebeurtenis is context-gebonden en is verschillend tussen tijden en culturen (Ramakers e.d., 2018). Moderne begraafplaatsen zoals we die vandaag de dag kennen zijn het resultaat van een ontwikkeling die begon in de negentiende eeuw (Egger, 2010; Francis et al, 2005). Toen werd besloten dat begraven niet meer in en om de kerk maar buiten de stad moest gebeuren ter bestrijding van stankoverlast en de verspreiding van ziektes (Francis et al, 2005; Uitvaart.nl, 2020). Door stads- en dorpsuitbreidingen in de decennia daarna zijn veel begraafplaatsen weer omsloten geraakt door bebouwing. Hierdoor zijn begraafplaatsen inmiddels bijzondere plaatsen geworden die weliswaar opgaan in de stedelijke context, maar er ook van afgescheiden zijn. Begraafplaatsen hebben dus al lange tijd een onmisbare functie binnen de samenleving, maar worden ook vaak vermeden en verafschuwed, juist vanwege diezelfde functie (Bello, 2004). Wanneer men aan een begraafplaats denkt zal men deze in eerste instantie associëren met een plaats van rouw en contemplatie (Francis et al., 2005; Stichting Dodenakkers, 2013). Maar inmiddels fungeren op veel plekken en in diverse culturen begraafplaatsen ook als dynamische (toeristische) trekpleisters (Van Raak, 2005). Bekende voorbeelden zijn Père Lachaise in Parijs en Highgate Cemetery in Londen. Ook in Nederland zijn begraafplaatsen veelal plekken waar rust overheerst in een vaak drukke stedelijke context. Hierdoor krijgen begraafplaatsen steeds meer een recreatieve functie. Dit heeft ertoe heeft geleid dat de term 'begraafpark' inmiddels zijn intrede aan het maken is (van Raak, 2005). De begraafplaats is door de jaren heen veranderd van een plek buiten de stad waar respectvol gerouwd wordt om de overledenen, naar een cultuurlandschap binnenin de stad die naast rouwen vele andere functies kan bekleden (Bello, 2004).

Van Raak (2005) geeft in het boek in 'Dood en begraven' nog 4 belangrijke redenen om zorgvuldig met ons funerair erfgoed om te gaan, naast het rustige karakter van begraafplaatsen in een drukke urbane

omgeving. Allereerst vormen begraafplaatsen *cultuurhistorisch* gezien een reflectie van hoe mensen, stammen en culturen door de jaren heen met de dood om zijn gegaan. Elk landschap is een verhaal dat vertelt wat er allemaal heeft plaatsgevonden en waarom. Voor een begraafplaats is dat niet anders. Op een beperkte oppervlakte geven tekens, symboliek, grafteksten, type graven, type grafzerken, (landschaps-) architectuur, mate van onderhoud en kunsthistorische stijlen ontwikkelingen weer in de funeraire cultuur (Cappers et al., 2003; Van Raak, 2005). Ten tweede dienen begraafplaatsen als *plek om afscheid te nemen*. Mensen komen er om te rouwen en te herinneren. Hiermee zit er, naast een cultuurhistorisch, ook een *psychologisch* aspect aan een begraafplaats. Hier dient rekening mee te worden gehouden in het ontwerp en de architectuur van een begraafplaats. Vanwege de emotionele en intieme binding met de overledenen, en de ruimte die nodig is om die goed tot uiting te kunnen brengen, is het van belang dat begraafplaatsen een beschut en besloten uiterlijk hebben, vaak door gebruik van bepaalde, voor begraafplaatsen typische, (groen)voorziening. Hierdoor hebben begraafplaatsen meestal een zeer herkenbaar karakter, medebepalend voor het landschap of stedelijke context waarin ze liggen. Bijzondere beplanting en diersoorten kunnen vaak goed gedijen op deze rustige plekken. Om deze reden spelen begraafplaatsen daarom, ten derde, een rol in het in stand houden van flora en fauna, wat het een *biologisch en ecologisch karakter* geeft (Van Raak, 2005). Als vierde reden kaart Cees van Raak (2005) het *informatieve karakter* van de begraafplaats aan. Voor genealogisch onderzoek hebben grafstenen, familiewapens en grafteksten bijvoorbeeld veel informatieve waarde die als verbinding tussen generaties belangrijk kan zijn voor familieonderzoek. Ook de taal die op oude begraafplaatsen terug te vinden is, in zowel proza als poëzie, is van grote informatieve waarde (Ramakers e.d., 2018).

De begraafplaats als publieke ruimte?

Is de begraafplaats met deze diverse functies dan ook een publieke ruimte geworden? Bello (2004) heeft daar onderzoek naar gedaan in verschillende begraafplaatsen in Europa. De relatie die bezoekers leggen tussen locatie, omgeving, cultuur en gebruik stond in haar onderzoek centraal. Binnen deze context is onderzocht welke mentale en fysieke ruimte begraafplaatsen innemen binnen de stad en welke betekenis dit heeft voor de bezoekers (Bello, 2004). Hierbij verwijst zij allereerst naar 'The Cemetery Movement' in Europa. Deze beweging bracht ook een andere, nieuwe artistieke betekenis van begraafplaatsen met zich mee. Uit Bello's onderzoek wordt duidelijk dat begraafplaatsen inderdaad andere functies kunnen vervullen dan enkel het begraven van en rouwen om de doden.

Van Eimeren (2013) heeft onderzocht in hoeverre specifieke begraafplaatsen in Nederland een recreatieve functie kunnen vervullen, in de context van de toenemende stedelijke verdichting. Hij concludeert echter dat het oude imago van begraafplaatsen nog te veel in de weg staat van recreëren op deze plaatsen, ondanks het grote en gevarieerde aanbod van groen en rust van de begraafplaats

binnenin de stedelijke context (van Eimeren, 2013). Grabalov (2018) concludeert daarentegen dat in Malmö, Zweden, het afnemen van de hoeveelheid groen in de stad door stedelijke verdichting wel degelijk tot meer recreatie op begraafplaatsen leidt. De overgebleven groene ruimtes in Malmö, in dit geval begraafplaatsen, moeten verschillende nieuwe functies bekleden binnen de samenleving. Hierdoor krijgen begraafplaatsen steeds meer het karakter van een publieke ruimte met het bijbehorende gebruik (Grabalov, 2018). Zo vond Grabalov (2018) dat activiteiten als joggen, fietsen, de hond uitlaten, met kinderen spelen, toerisme en zelfs seks en drugsgebruik op begraafplaatsen niet ongewoon waren. Ook uit het onderzoek van Bello (2004) komt naar voren dat de Europese 19^e - eeuwse begraafplaats tegenwoordig een grote variëteit in gebruik kent en meerdere functies binnen de samenleving bekleedt. De Brompton Cemetery in Londen wordt door de homogemeenschap gebruikt als ontmoetingsplek voor vluchtige en anonieme seks en op Kensal Green Cemetery gooien drugsverslaafden hun gebruikte naalden tussen de graven en door de roosters van de kelders (Bello, 2004; van Eimeren, 2013). Voor *Goths*, leden van een bepaalde subcultuur die als afwijkend wordt gezien door gedrag en donkere kledingstijl, zijn begraafplaatsen veelal een geliefde hangplek (Bello, 2004). Begraafplaatsen zijn plekken waar verschillende subgroepen in de samenleving samenkomen en waar men zich anders kan gedragen dan op straat (Bello, 2004; Francis et al., 2005).

Heterotopia

Een interessante gevolgtrekking in bovenstaande studies is dat ethiek op een begraafplaats aan verandering onderhevig lijkt te zijn, evenals de morele dimensie van de functies van een begraafplaats. Wat is gepast gedrag en wat niet? Vanwege de verschillende lagen in betekenis en verschillende gebruiken, noemde Foucault (1984) de begraafplaats al als specifiek voorbeeld van het begrip heterotopia: *“There are also, probably in every culture, in every civilization, real places – places that do exist and that are formed in the very founding of society – which are something like counter-sites, a kind of effectively enacted utopia in which the real sites, all the other real sites that can be found in the culture, are simultaneously represented, contested, and inverted. Places of this kind are outside of all places, even though it may be possible to indicate their location in reality. Because these places are absolutely different from all the sites that they reflect and speak about, I shall call them, by way of contrast to utopias, heterotopias”* (Foucault, 1984, p. 3-4).

Volgens Foucault (1984) zijn tijd en plaats met elkaar verbonden. Dit is volgens hem dan ook een specifiek kenmerk van heterotopia. In heterotopia wordt tijdelijkheid uitgedrukt door fragmenten van tijd, waardoor men even een breuk ervaart in de huidige tijd. Zodra je de poorten van een begraafplaats binnenloopt, word je geconfronteerd met het verleden, het verlies van het leven en de tijdelijkheid van het bestaan, maar tegelijkertijd ook met de eeuwigheid van het leven (Foucault, 1984). Er wordt vastgehouden aan een bepaald tijdsfragment. Om dit tijdsgebonden karakter van heterotopia

te illustreren geeft Foucault (1984) musea, archieven, festivalterreinen en vakantiedorpen als alternatieve voorbeelden van heterotopias. Een begraafplaats kan daarom ook wel worden gezien als een bibliotheek in steen, of als een openluchtmuseum van de dood (van Eimeren, 2013).

Foucault (1984) geeft aan dat er twee soorten heterotopias bestaan, namelijk de *deviation heterotopias* en de *crisis heterotopias*. *Deviation heterotopias* zijn plaatsen die worden gebruikt, of ontstaan, door mensen of groepen in de samenleving waarvan het gedrag afwijkt van de norm. Relevante al genoemde voorbeelden zijn de homogemeenschap en de *goths*. Dergelijke groepen kunnen de begraafplaats zien als een plek waar hun door de dominante samenleving als afwijkend, deviant, gedefinieerde gedrag, toch mogelijk is. *Crisis heterotopias* zijn plaatsen die door individuen worden gebruikt wanneer ze in een fase van crisis in hun leven zijn. De begraafplaats kan ook als crisis heterotopia functioneren. Door de aanwezigheid van de groepen voor wie de begraafplaats functioneert als *deviation of crisis heterotopia* wordt de plek veelal door 'anderen' vermeden (Bello, 2004).

Levend Erfgoed

Begraafplaatsen krijgen in Nederland tegenwoordig ruim aandacht als object dat om onderhoud en beheer vraagt (Cappers et al., 2003). Omdat de cultuur rondom sterven en begraven snel verandert is het project Levend Erfgoed opgestart: een specifiek onderzoek dat zicht richt op begraafplaatsen in Noord-Nederland en Noord-Duitsland (Memento Mori, 2020). Het is een samenwerking tussen de Rijksuniversiteit Groningen, de Fryske Akademy, de erfgoedinstelling Erfgoedpartners en het advies- en ingenieursbureau Grontmij. Het onderzoekt de mogelijkheden van hergebruik en herbestemming van begraafplaatsen, alsmede het realiseren van behoud en bescherming voor bijzondere en cultuurhistorisch waardevolle plaatsen, aan de hand van een aantal stappen: digitalisering, waardering, benutting en beleving (NWO, 2017). Mede gezien het feit dat Nederlanders steeds vaker kiezen voor crematie met als gevolg dat gemeenten worstelen met de financiering voor het onderhoud van begraafplaatsen (NRC, 2017), is onderzoek naar gebruik, beleving en benutting zinvol zodat hier verder op ingespeeld kan worden in de toekomst. Het onderzoek Levend Erfgoed heeft als inspiratie gediend voor dit onderzoek, waarbij wordt onderzocht wat het huidige gebruik en de beleving van de Zuiderbegraafplaats in Groningen is bij bezoekers.

De Zuiderbegraafplaats

De Zuiderbegraafplaats is een begraafplaats aan de rand van het centrum van Groningen, gelegen aan de Hereweg, bij de kruising met de Zuidelijke Ringweg. In gebruik genomen in 1827, is het samen met de Noorderbegraafplaats de oudste nog bestaande begraafplaats in de stad Groningen (Cappers, 2012; Hofman, 2005). Nadat Groningen in 1826 door een 'koortsepidemie' was getroffen, waarschijnlijk malaria, die aan bijna 3000 inwoners het leven kostte, raakten kerken en kerkhoven overvol. Vóór de oprichting van de Zuider- en de Noorderbegraafplaats werden bewoners op kerkhoven binnen de stadsmuren begraven (Hofman, 2005), maar vanwege het overvol raken daarvan en in verband met de stankoverlast werd door de overheid besloten om buiten de stadspoorten te gaan begraven (Francis et al., 2005). Op de Zuiderbegraafplaats wordt, op een klein aantal bijzettingen per jaar in familiegraven na, niet meer begraven. In het resultaten hoofdstuk volgt een nadere beschrijving van de morfologie van de Zuiderbegraafplaats.

Drie soorten culturele geografie: de basis van dit onderzoek

Foote e.a. (1994) hebben onderscheid gemaakt tussen drie hoofdstromingen in de culturele geografie:

- *How the world looks (morfologie)*. Deze is voornamelijk geïnteresseerd in hoe een cultuurlandschap of plek er uitziet en hoe deze ontstaan is.
- *How the world works (mechanismen)*. Deze wil weten door welke processen die plaats wordt gevormd en functioneert.
- *What the world means (betekenissen)*. De derde (meer hedendaagse) stroming is geïnteresseerd in de betekenis die mensen of groepen mensen geven aan cultuurlandschappen of plekken.

Deze driedeling in morfologie, mechanismen en betekenissen vormt het kader voor dit onderzoek. De drie termen zullen ook als labels gebruikt worden, maar die labels staan dus voor drie manieren van denken over cultuur en het culturele landschap.

Het label *morfologie* betekent letterlijk vormkunde. Morfologie in de geografie wordt vaak geomorfologie genoemd. Het is de wetenschap die vormen van het landschap bestudeert en de processen die bij de totstandkoming van een landschap een rol spelen of hebben gespeeld (Foote e.a., 1994). Uit hoe een landschap eruitziet, kan veel afgeleid worden over de geschiedenis van het landschap en over de cultuur in het gebied. Culturele landschappen zijn het fysieke resultaat van opeenvolgende aanpassingen en reorganisaties van de grond om het gebruik ervan zo goed mogelijk af te stemmen op veranderende maatschappelijke eisen (Antrop, 2005). In dit onderzoek gaat het er om hoe de Zuiderbegraafplaats eruit ziet. Omdat het landschap dat we op dit moment buiten zien een

samenstelling van cultuur, politiek, systemen, theorieën en keuzes door de jaren heen is, biedt de begraafplaats hierdoor een kijk in de evolutie van de samenleving en de manier waarop men de doden herdenkt.

Met het label *mechanismen* wordt verder in dit onderzoek gerefereerd naar het functioneren en het gebruik van de Zuiderbegraafplaats.

Het label *betekenissen* gaat over de manier waarop wij mensen onze omgeving waarnemen, hoe we waarde toekennen aan een plaats of omgeving, hoe we een emotionele band ontwikkelen met deze plaats, hoe we onze identiteit er (gedeeltelijk) aan kunnen ontleen en hoe we de wereld interpreteren vanuit een set (gedeelde) waarden en normen. Een plaats is daardoor niet zomaar een stuk grond op de aardbol, maar een manier van de wereld begrijpen: "Place is how we make the world meaningful and the way we experience the world" (Cresswell, 2004, p12)

In de culturele geografie wordt er tegenwoordig van uitgegaan dat de plaats-identiteit van een landschap geen intrinsieke kwaliteit van de plaats is, maar wordt toegekend door mensen (Ashworth & Graham, 2005), in tegenstelling tot de opvatting 'genius loci' uit de humanistische geografie dat een plek zelf een spirit of persoonlijkheid heeft (Tuan, 1979). Hierdoor kan dezelfde plek voor verschillende mensen, in verschillende tijden en om verschillende redenen een andere betekenis hebben (Ashworth & Graham, 2005). Om een subjectief begrip als 'betekenis' meetbaar te maken, wordt in dit onderzoek gebruik gemaakt van de 'sense of place' theorie. In de resultatensectie zullen 'sense of place' en 'betekenissen' dan ook worden samengevoegd en behandeld als hetzelfde concept, met de theoretische onderbouwing van 'sense of place'.

Sense of place

De term 'sense of place' wordt verschillend gebruikt, maar betekent in de kern steeds hetzelfde: de mate van mentale verbinding die personen met een plaats kunnen voelen. Jorgensen en Stedman (2001, p. 233) definiëren sense of place als "*the meaning attached to a spatial setting by a person or a group*" en verdelen het begrip onder in drie verschillende aspecten, die wel allemaal met elkaar te maken hebben: *Place dependency*, *place attachment* en *place identity* (Jorgensen & Stedman, 2001). 'Sense of place' wordt hierdoor een multidimensionaal construct dat emoties, overtuigingen en gedragsverplichtingen met betrekking tot een bepaalde geografische omgeving weergeeft en de uitkomsten die voortvloeien uit onderzoek naar 'sense of place' zijn daardoor context afhankelijk.

Met betrekking tot het onderzoek naar wat de Zuiderbegraafplaats betekent voor bezoekers zou '*place dependency*' kunnen betekenen dat nabestaanden specifiek naar deze begraafplaats toe komen om een hier begraven dierbare te bezoeken en daardoor letterlijk afhankelijk zijn van deze plaats ten

opzichte van andere begraafplaatsen. *'Place attachment'* wordt door Vanclay et al. (2008) omschreven als de mate waarin een individu positieve gevoelens heeft ten opzichte van de lokale omgeving, en in dit geval de Zuiderbegraafplaats. Dit zou kunnen gelden voor lokale bewoners van de stad die vanwege stedelijke verdichting een groene rustige plaats opzoeken. Tot slot verwijst *'place identity'* volgens Vanclay et al. (2008) naar de mate waarin iemand zich deel uit voelt maken van de plaats of dat de plaats deel uitmaakt van de identiteit van het individu. Als een persoon het gevoel heeft dat hij of zij zich met een gebied kan identificeren, voelt de persoon zich meestal sterk gehecht aan die specifieke plek (Vanclay et al. 2008), zoals de eerder genoemde *Goths* die zich sterk met begraafplaatsen identificeren als onderdeel van hun lifestyle.

2: Het onderzoek

Doelstelling en vraagstelling

Het doel van het onderzoek is, zoals betoogd in hoofdstuk 1, om het huidige gebruik en de beleving door bezoekers van de Zuiderbegraafplaats te analyseren aan de hand van de theorie van Foote (1994): hoe ziet de omgeving eruit (morfologie), hoe wordt deze gebruikt en waarom op deze manier (mechanismen) en wat draagt het bij aan de sense of place (betekenis) toegekend aan de begraafplaats door de bezoekers. Deze drie vormen tevens de deelvragen van dit onderzoek.

De hoofdvraag luidt: *“Op welke manier(en) wordt de Zuiderbegraafplaats in Groningen gebruikt, welke verschillende functies vervult zij en wat draagt zij bij aan de sense of place die toegekend wordt door bezoekers en gebruikers?”*

Wetenschappelijke relevantie

De onderzoeken die reeds hebben plaatsgevonden richten zich over het algemeen op het begraven zelf, de manier van het ter aarde bestellen in een bepaalde periode en tot de gebruiken rondom de dood binnen bepaalde culturen. Deze zijn veelal historisch van aard. Tevens zijn er specifieke studies naar de inrichting van begraafplaatsen te vinden. Dit onderzoek tracht een cultureel-geografische invalshoek op de urbane begraafplaats als betekenisvolle plek voor stedelingen toe te voegen aan de literatuur en te onderzoeken of deze plek zich ook voor andere vormen van gebruik en betekenis leent dan enkel begraven zelf.

Maatschappelijke relevantie

Begraafplaatsen zijn vaak prachtige groene en rustige plekken binnen in de stad met veel potentie. Deze studie kan een bijdrage leveren aan nieuwe informatie die gebruikt kan worden in het beleid ten aanzien van beheer en behoud van begraafplaatsen in Nederland. Wanneer gebruik en beleving in kaart wordt gebracht kan deze informatie behulpzaam zijn met het oog op stadsontwikkeling en de potentiële rol van begraafplaatsen daarin.

Conceptueel model

Op basis van besproken visies op het vakgebied van de culturele geografie en van het centrale concept in dat vakgebied, sense of place, is een conceptueel model voor het onderzoek opgesteld (zie fig. 1).

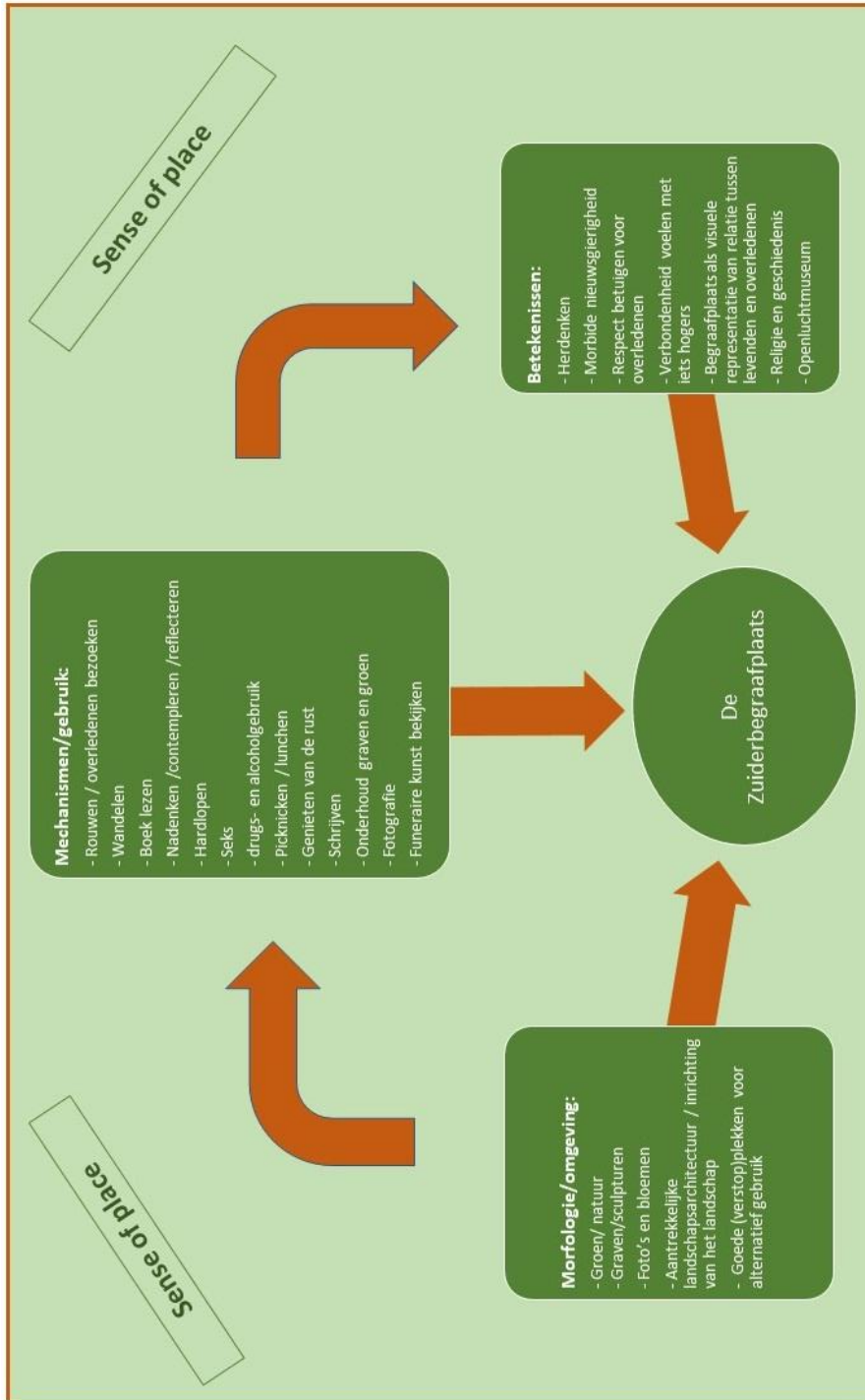


Fig 1: Conceptueel model

3: Methodologie

Keuze voor kwalitatief onderzoek

Omdat de hoofdvraag van dit onderzoek luidt: *“Op welke manier(en) wordt de Zuiderbegraafplaats in Groningen gebruikt, welke verschillende functies vervult zij en wat draagt bij aan de sense of place toegekend door bezoekers?”*, is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode die het beste de persoonlijke verhalen en opvattingen kan verzamelen en analyseren. Ondanks dat beleving subjectief is, kan het desondanks meetbaar worden gemaakt met kwalitatieve onderzoeksmethoden (Stedman, 2003), omdat bij kwalitatief onderzoek de vragen en onderwerpen afhankelijk zijn van de interactie tussen onderzoeker en respondent (Boeije et al., 2009). Hennink et al (2011) beschrijft dat een van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van kwalitatief onderzoek ten opzichte van kwantitatief onderzoek de aanpak is, die het toelaat om gedrag, gebeurtenissen of een bepaald object kunnen begrijpen en interpreteren. Daarnaast geeft een kwalitatieve onderzoeksmethode inzicht in de perceptie van bepaald gedrag en gebeurtenissen van de deelnemer (Hennink et al., 2011). Omdat in dit onderzoek de nadruk ligt op gedrag en beleving is gekozen voor semi-gestructureerde interviews als methode, omdat deze methode het toelaat dieper op zaken in te gaan.

Semi-gestructureerde diepte go-along interviews

Hennink et al. (2011) en O’Leary (2010) beschrijven dat het belangrijk is voor een kwalitatieve onderzoeker om zaken in hun natuurlijke omgeving te bestuderen. In dit onderzoek is dat de Zuiderbegraafplaats. Op deze manier kunnen verschijnselen en betekenissen makkelijker en beter beschreven en geïnterpreteerd worden. Denzis & Lincoln (2008) bevestigen dit door te stellen dat ook de onderzoeker een interpretatieve en natuurlijke manier van benaderen dient te hebben. Om die reden is gekozen de respondenten zowel te vinden en aan te spreken, als te interviewen op de begraafplaats zelf en niet bij de respondent thuis.

Bovendien is gekozen voor go-along interviews. Deze methode wordt vaak gebruikt in onderzoek naar plaatsbeleving (Carpiano, 2009). Een voordeel van go-along interviews is onder meer het verminderen van de machtsongelijkheid tussen geïnterviewde en interviewer en het aanmoedigen van spontane gesprekken, omdat praten over betekenisvolle zaken gemakkelijker is tijdens het lopen op locatie (Trell & van Hoven, 2010). Natuurlijk blijft nog steeds het nadeel van alle kwalitatieve onderzoeksmethoden bestaan, namelijk de kans op interviewer bias en sociaal wenselijk geachte antwoorden (O’Leary, 2010).

In de interviews wordt het onderwerp plaatsbeleving behandeld aan de hand van voornamelijk losse topics en een aantal voorbereide vragen. Er is gekozen voor semi-gestructureerde interviews ten opzichte van gestructureerde interviews omdat het onderwerp 'plaatsbeleving van begraafplaatsen' gevoelig ligt en er genoeg ruimte en aandacht moet zijn voor persoonlijke verhalen die wellicht niet in lijn liggen met de volgorde van de interviewvragen of het onderwerp zelf. De voorbereide topics en vragen zijn bedoeld om het interview in goede banen te sturen mocht er toch te veel worden afgedwaald van het onderwerp door de respondent.

Tijdens de interviews zijn audio-opnamen gemaakt met een mobiele telefoon. Hoewel een audio-instrument behulpzaam is om interviews af te nemen kan het ook intimiderend overkomen op de respondent. Om deze reden is de mobiele telefoon niet in het zicht van de respondent gehouden en is de respondent verteld om te proberen de telefoon te negeren en het interview als een normaal gesprek te beschouwen. In de paragraaf 'Ethische aspecten van het onderzoek' wordt dieper ingegaan op ethiek en de toestemming tot opname.

Respondenten

De onderzoekspopulatie omvatte bezoekers van de Zuiderbegraafplaats in Groningen, die om wat voor reden dan ook op de momenten van onderzoek aanwezig waren. De steekproef betrof 6 bezoekers en 1 opzichter van de begraafplaats. Ondanks dat in eerste instantie werd beoogd 10 respondenten te interviewen is het uiteindelijke aantal op 7 respondenten gebleven. Het aantal geïnterviewden is zo beperkt gebleven omdat al snel duidelijk werd dat het lastig is om interviews af te nemen bij een gevoelig onderwerp als 'de betekenis van een begraafplaats'. Gelukkig bleek bij de laatste interviews ook dat er weinig nieuwe standpunten of perspectieven meer bij kwamen. Er trad dus verzadiging op in de data.

Tot de respondenten behoren 3 mannen en 4 vrouwen. De respondenten waren allen op de Zuiderbegraafplaats ten tijde van het interview, om diverse redenen. De leeftijden varieerden van 28 jaar tot 58 jaar. Alle respondenten zijn inwoners van de omliggende wijken van de stad Groningen. In tabel 1 zijn de verschillen per respondent zichtbaar gemaakt.

Tabel 1: *Overzicht van respondenten*

| Respondent | Sekse |
|-------------------|--------------|
| R1 | Man |
| R2 | Vrouw |
| R3 | Vrouw |
| R4 | Vrouw |
| R5 | Vrouw |
| R6 | Man |
| R7 | Man |

Procedure

De gehouden interviews duurden doorgaans 20 tot 40 minuten, afhankelijk van de hoeveelheid informatie die de respondent gaf en het optreden van verzadiging van het interview. Voordat de respondent geïnterviewd werd is de strekking van het onderzoek uitgelegd en hoe belangrijk het eigen verhaal van de respondent zelf daarvoor is. Nadat toestemming is gevraagd het interview op te nemen is deze vraag nogmaals gesteld na het aanzetten van de audiorecorder, zodat de consent is vastgelegd op de opname. Het interview begon doorgaans met het verwelkomen van de respondent en deze kort iets over zichzelf te laten vertellen om het ijs wat te breken. Hierbij is verteld dat de informatie die de respondent geeft anoniem en vertrouwelijk zal worden behandeld, enkel voor dit afstudeeronderzoek. Vervolgens werd een bruggetje geslagen naar wat de respondent op dat moment op de Zuiderbegraafplaats aan het doen was, om het gebruik op dat moment vast te stellen. Vanaf dat moment ging het interview half gestructureerd verder met als enig leidraad de topiclijst die te vinden is in bijlage 1.

De interviews werden gehouden terwijl werd rondgelopen op de begraafplaats en af en toe zittend op een bankje wanneer de respondent deze behoefte aangaf. Tijdens de interviews is getracht de respondent zoveel mogelijk op het gemak te stellen en is na afloop bedankt voor de tijd en gedeelde, veelal persoonlijke, verhalen. Na het opnemen van de interviews zijn de audio-opnamen *verbatim* (letterlijk) getranscribeerd om ervoor te zorgen dat er geen informatie verloren zou gaan en de inhoud goed kon worden geïnterpreteerd. Alle interviews zijn afgenomen en getranscribeerd in het Nederlands, de moedertaal van de respondenten. De transcripten zijn enkel inzichtelijk geweest voor de onderzoeker en de begeleiders vanuit de Rijksuniversiteit Groningen.

Wijze van data-analyse

Om de interviews te kunnen analyseren is gebruik gemaakt van het softwarepakket ATLAS.ti 8 (8.3.16). Dit is een veelgebruikt CAQDAS-pakket (computer-assisted qualitative data-analysis). CAQDAS is gebaseerd op het coderen van de getranscribeerde interviewtekst en het vervolgens analyseren van deze codes. Om een codeboek op te stellen is gebruik gemaakt van open en axiaal coderen. Bij het open coderen werden op basis van de theorie allereerst hoofd- en subcodes geconstrueerd in een Excel bestand om structuur aan te brengen in de tekst. De studies van Van Raak (2005) en van Bello (2004) zijn leidend geweest voor het opstellen van dit ruwe codeboek. De codes zijn hierbij ingedeeld in een raster met op de horizontale rasterlijn de hoofdthema's (hoofdmotieven) en op de verticale rasterlijn de subthema's, ingericht aan de hand van de driedeling van Foote (1994). Dit codeboek is te vinden in bijlage 2.

Na het ruwe open coderen in Excel zijn de transcripten gecodeerd in Atlas.ti. Hierbij werden de codes uit Excel aangehouden en zijn er nieuwe codes bijgekomen met onderwerpen die vaak aan bod bleken te komen bij de respondenten. Vervolgens zijn alle losse codes in Atlas.ti geordend, gereduceerd waar het synoniemen betrof en uiteindelijk gegroepeerd, overeenkomend met de hoofdthema's/hoofdmotieven eerder opgesteld in Excel. De fase van axiaal coderen is tevens in Atlas.ti doorlopen.

Ethische aspecten van het onderzoek

Hennink e.a. (2011) leggen uit dat de ethische uitdagingen meer aanwezig zijn bij het uitvoeren van kwalitatief onderzoek dan bij kwantitatief onderzoek, omdat de nadruk ligt op percepties, overtuigingen en gevoelens van mensen. In het Belmont Report, opgesteld in 1979, staan drie basisprincipes waar onderzoekers zich aan dienen te houden bij het doen van sociaal onderzoek en in dit geval het houden van interviews: 'respect of persons', 'benefice' en 'justice' (Hennink e.a., 2011, p. 63). Deze basisprincipes zijn in acht genomen bij het doen van dit onderzoek en worden hieronder beschreven.

Alle benaderde participanten hebben uiteraard de volledig vrije keuze gekregen om al dan niet mee te werken aan het onderzoek. Ze hebben de mogelijkheid gekregen om deelname aan het onderzoek te weigeren of tussentijds te stoppen (self-determination). De manier waarop respondenten de mogelijkheid kregen te participeren is duidelijk vooraf gecommuniceerd. Om zo min mogelijk schade toe te brengen aan de respondenten, is vooraf verteld wat het onderzoek precies inhoudt ('minimization of harm'). Wanneer participanten sterke, confronterende emoties bij het onderwerp, de begraafplaats, zouden ervaren, hebben zij de mogelijkheid gekregen om van deelname af te zien. De anonieme verwerking van de verkregen data (anonymity) is gegarandeerd en zowel mondelijk

voorafgaand aan de interviews uitgelegd als op audio vastgelegd (informed consent). 'Confidentiality' kan niet volledig worden gewaarborgd, omdat de masterscriptie gepubliceerd zal worden op de website van de Rijksuniversiteit Groningen. Deze partij is wel genoemd in de informed consent, zodat de opdrachtgever (Rijksuniversiteit Groningen) bekend was bij de respondenten.

4: Resultaten

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het onderzoek aan de hand van de drie overkoepelende thema's van dit onderzoek besproken: morfologie, mechanismen en betekenissen. Bij elk thema worden letterlijke citaten gebruikt uit de afgenomen interviews om de bevindingen te verduidelijken, te benadrukken of te illustreren. Als eerste wordt gekeken naar het thema 'morfologie'. Hierbij wordt een korte geschiedenis van het ontstaan en het uiterlijk van de Zuiderbegraafplaats beschreven en onderbouwd met hoe de respondenten het landschap zien. Vervolgens wordt bij 'mechanismen' het functioneren en het gebruik van de Zuiderbegraafplaats door haar bezoekers beschreven. Tot slot komt de manier waarop de respondenten de Zuiderbegraafplaats ervaren en de waarde die zij het toekennen aan bod bij 'betekenissen'. Het concept 'sense of place' wordt hierbij gebruikt ter ondersteuning.

Morfologie

De Zuiderbegraafplaats, in gebruik genomen in 1827, is mede opgericht door Prof. dr. Theodorus van Swinderen (1784 – 1851). Hij was in die tijd hoogleraar Natuurlijke Historie aan de Groningse universiteit en initiatiefnemer bij de planning en realisatie van de Noorder- en Zuiderbegraafplaats (Kropp, 2016). De begraafplaats ligt ten zuiden van het stadscentrum, direct naast de Ringweg en is op een deel van de Hondsrug aangelegd. Dit laatste zou een snelle ontbinding van de lijken garanderen vanwege de zandgrond, daar Groningen verder vooral veengronden kent. De Zuiderbegraafplaats wordt gekenmerkt door een duidelijke planmatige en rechthoekige opbouw van de graven (Fig. 2), maar met een sober uiterlijk dat zich kenmerkt door graven in het gras, grintpaden aan weerszijden van de grafvlakken en een volledige omsluiting door een twee meter hoge haag. Daardoor is vanaf de begraafplaats nauwelijks zicht op de omgeving, op een aantal hoge kantoorgebouwen na, en van buiten de begraafplaats geen zicht op wat er op het terrein gebeurt.

Aan de rand van de zuiderbegraafplaats staan links en rechts monumentale eikenbomen om de begraafplaats van de omgeving af te schermen. Daarnaast tekenen enkele typerende treurwilgen en oude beukenbomen het aangezicht van de begraafplaats. De Zuiderbegraafplaats heeft van origine een simpele, maar doelmatige opzet. Omdat Theodorus van Swinderen zoveel mogelijk graven in één vak wilde plaatsen is het tegenwoordig vaak lastig om over de graven te lopen vanwege de dichtheid van de vakken. Het ontwerp is relatief eenvoudig gehouden met één hoofdpad van de ingang naar de achterzijde, en zijpaden die links en rechts aftakken van het hoofdpad. De begraafplaats is op deze manier opgedeeld in meerdere vakken (Fig. 3). Deze vakken (A, B, C, D en E) werden in klassen (respectievelijk 1-5) opgedeeld.



Fig. 2: luchtfoto van het huidig aanzicht van de Zuiderbegraafplaats te Groningen (kaart: google maps, 2020).

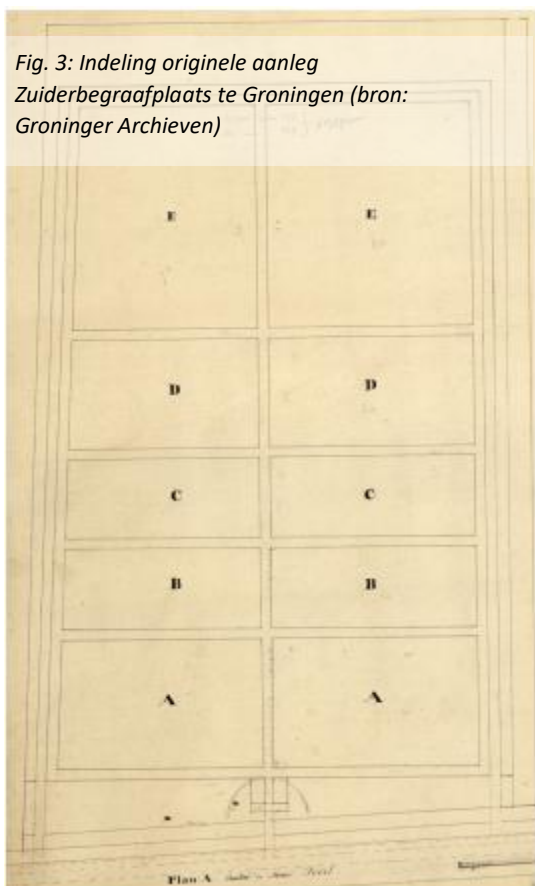
De eerste klasse (A) dicht bij de ingang heeft het grootste vak en was de duurste graflocatie, voornamelijk bestemd voor de rijkere personen. Ook nu nog springen de grote graven en goedonderhouden tombes, versierd met verse bloemen en kaarsen, direct in het oog als je de begraafplaats op loop. Aflopend van vak B naar E werden de graven kleiner en goedkoper, de verschillende sociaaleconomische staten in de samenleving representerend. Het laatste vak (E) was gereserveerd voor bewoners die zich geen begrafenis konden veroorloven, en men werd in deze laagste klasse daarom gratis begraven (Kropp, 2016). Vandaag de dag is dit nog steeds het vak dat er het slordigst en soberst bij ligt, ondanks het onderhoud door de gemeente (Fig. 4).

“Zelfs hier zie je ook de sociale klassenverdeling zoals je dat ook in de hedendaagse samenleving kan zien. Dat zie je ook in de dood terug en dat zet je wel aan het denken” (R7)

In 1827 waren de Noorder- en de Zuiderbegraafplaats de enige twee openbare begraafplaatsen in Groningen. Dit heeft een grote rol gespeeld in het relatief snel volraken van beide in de 19e eeuw. Om dit te ondervangen is op de Zuiderbegraafplaats in 1924 aan de noordzijde een extra rij graven toegevoegd en is aan de zuidzijde een extra vak toegevoegd (Kropp, 2016). Ondanks dat er op de Zuiderbegraafplaats veel bekende Groningers liggen, zoals de familie Scholten, Niemeyer en Hooghoudt, was het door het klassensysteem mogelijk een grote verscheidenheid aan mensen een laatste rustplaats te bieden (Kropp, 2016).

Direct bij binnenkomst door de hoofdingang (en tevens enige ingang) met 2 grote poorten springt het Rijksmonument en graf van de familie Scholten in het oog. Een grote pilaar met rijke versiersels direct gelegen aan het hoofdpad, omsloten door een eigen hekwerk (Fig. 5).

Fig. 3: Indeling originele aanleg
Zuiderbegraafplaats te Groningen (bron:
Groninger Archieven)



Op een van de vragen uit het interview “wat valt je op als je hier om je heen kijkt?” werd dan ook vrijwel direct het Scholten-monument genoemd. *“Wat ik altijd heel mooi vind als ik binnen kom lopen en ik zie gelijk prachtige bomen en dan zie ik recht voor mij een groot monument”* (R7). *“Ja die zuil, ik weet niet wat voor zuil dat is. Het Scholten-monument”* (R5).

Ook werd regelmatig op deze vraag geantwoord dat de planmatige en rechthoekige indeling van de zuiderbegraafplaats opvalt en dit voor orde en structuur in het landschap zorgt. Daarnaast werd regelmatig benoemd dat de grafstenen in de afzonderlijke vakken, wanneer er meer richting klasse E wordt gelopen, er enigszins slordig bij staan, maar dat deze slordigheid een goede afwisseling is met de orde. *“Ik vind het ook niet echt alleen maar rijen, het is wel mooi gedaan zeg maar. Dus het is goed genoeg voor*

mij, zodat ik me er goed voel zeg maar” (R2). Voor respondent 2 maakt het open karakter van de begraafplaats en de daarbij behorende licht- en zoninval het tot een prettige plek om te bezoeken voor haar. Uit interview 3 bleek dat het overzichtelijke karakter van de begraafplaats ervoor zorgt dat ze zich nergens helemaal ingesloten voelt, en dat ze dit als prettig ervaart. Dit is zelfs een grote reden om de zuiderbegraafplaats te bezoeken in plaats van bijvoorbeeld het Stadspark in Groningen, het geeft haar een veiliger gevoel. *“Eigenlijk wel een heel overzichtelijk soort landschap. We staan hier nu bijna op het midden geloof ik en ja hier kun je eigenlijk alles wel zien”* (R3).

De wens van Theodorus van Swinderen om zoveel mogelijk graven in één vak te plaatsen kwam regelmatig terug in de antwoorden van respondenten. Het is één van de dingen die snel werd opgemerkt bij het bekijken van de begraafplaats: *“...en heel veel verschillende soorten stenen en hekjes en sommige graven staan echt wel hutje mutje op elkaar, het heeft wel iets slordigs, maar ook wel juist op een mooie manier, heel natuurlijk ofzo”* (R4). *“...en heel veel uniformiteit. Echt heel veel hetzelfde stenen en kleuren. Grijs, vroom. Vroom en uniform haha”* (R5). *“...onderhouden graven met mooie grafstenen, minder mooie grafstenen, zelfs hier zie je ook de sociale klassenverdeling zoals je dat ook in de hedendaagse samenleving kan zien. Dat zie je ook in de dood terug en dat zet je ook wel aan het denken. Het is ook wel, ja, ik vind het mooi”* (R7). De beheerder van de Zuiderbegraafplaats vertelde

dat hij regelmatig bezoekers helpt zoeken naar de juiste graven omdat vanwege de onoverzichtelijkheid mensen dit vaak niet zelf lukt.



Wat naast de graven een aantal keren terugkwam in de interviews is het aantal bankjes en de locatie hiervan op de begraafplaats. De bankjes staan allemaal aan de rand van de begraafplaats, maar daar is daar ook veel begroeiing en ontstond er overlast van muggen tijdens het interview *“We zitten nu op een bankje aan de zijkant, en ik word wel veel gestoken door muggen haha. Het is hier schaduwachtig en een heg eromheen en weinig wind, ja dat vinden muggen fijn”* (R5). Het aspect muggen kwam ook bij respondent 4 aan de orde en naar verwachting zal de overlast van muggen er vaker zijn gedurende

het jaar. Daarnaast is het aannemelijk dat een ouder persoon met rollator of wandelstok af en toe even wil zitten voordat het einde van de begraafplaats is bereikt en werden bankjes op het middenpad genoemd: *“Ik kan me voorstellen dat als je oud en je hebt je rollator of wandelstok bij je, dat je dan ook af en toe even wil zitten vooral als je helemaal aan het einde wil zijn, nou dat middenstuk is er niet”* (R5).

In bijna alle interviews gaven de respondenten de aspecten bomen, natuur en groene omgeving aan als bijzonder uiterlijk kenmerk van de Zuiderbegraafplaats en als reden van bezoek. Niet alleen de monumentale eikenbomen aan de rand van de begraafplaats, maar ook de oude treurwilgen vallen op. *“mooie oude bomen, bomen die je niet alledaags ziet, met karakter”* (R7). *“Ik zie heel veel oude bomen. Die gewoon allemaal hun eigen ruimte krijgen, ze zijn mooi breed en groot en lekker vol en bladeren enzo”*. (R4). *“Het is erg mooi groen, bomen zijn nu echt prachtig, mooi veel verschillende”* (R3). *“[...] want er zijn niet alleen maar treurwilgen maar ook de diversiteit van de bomen vind ik echt prachtig. [...] je ziet nog nooit zoveel treurwilgen bij elkaar, en dat is een van mijn favoriete bomen, haha, dat vind ik er gewoon heel mooi aan, daar gaat de wind dan zo doorheen”* (R5).

“..En toch wel veel oude graven die toch nog wel mooi onderhouden zijn. Dat je ziet dat de laatste persoon daar is begraven in 1892 en dat er dan alsnog verse bloemetjes op staan dat vind ik dan toch wel mooi” (R4)



Mechanismen

Op dagelijkse basis bezoeken naar schatting van de opzichter zo'n 10-20 mensen de Zuiderbegraafplaats, inclusief de tuinmannen. In de winter neemt dit aantal aanzienlijk af. De mensen die de Zuiderbegraafplaats bezoeken doen dit om verschillende redenen. De eerste en meest voor de hand liggende reden is het bezoeken van overleden dierbaren. De opzichter (R1) van de Zuiderbegraafplaats vertelde dat de meeste mensen die overledenen komen bezoeken niet uit Groningen komen, maar vooral uit de Randstad. Zij doen de Zuiderbegraafplaats dan tijdens een weekendje Groningen aan. Van de geïnterviewde respondenten waren er twee (R6 en R7) die op moment van interviewen de begraafplaats bezochten om voorouders op te zoeken en onderzoek te doen naar familiegeschiedenis en hun primaire motief van bezoek was dan ook rouw en nagedachtenis.

Alle respondenten gaven aan te genieten van de natuur op de begraafplaats en gaven natuur en ecologie als een van de hoofdmotieven voor het bezoek. Daarna kwamen de rust-motieven als meest genoemd voor reden tot bezoek. De respondenten gaven bijna allemaal aan graag te wandelen en een boek te lezen op de Zuiderbegraafplaats. *“Wandelen, rustig plekje zoeken ofwel in de zon of in de schaduw en met een boekje buiten zitten. Of gewoon beetje nadenken. Ik geef yogales, dus ja ik mediteer ook, dat hoort er ook bij, en dat kan hier goed”* (R3). *“Ik wandel wat, soms kom ik hier zitten met een boekje en dan lees ik een boekje”* (R7). *“Vooraf wandelen, denken, soms mediteren, als je een boekje bij hebt kun je wat lezen, daar houd ik ook van, met de wind door de bladeren van de bomen is gewoon lekker. Je kunt natuurlijk wel de snelweg die nu best wel hoort, die hoor je niet altijd zo erg”* (R5). *“wandelen, introspectie, ja, rust opzoeken. Gewoon rust”* (R4).

Voor respondent R2 is de Zuiderbegraafplaats een onderdeel van haar hardlooproute door de stad, omdat ze het een prettige afwisseling van omgeving vindt in contrast met de drukke stad. *“Ik loop meestal een beetje op mijn gevoel en ik heb in elk geval als ik ga hardlopen altijd een beetje afwisseling, vind ik prettig, tussen de wat drukker stukjes en wat rustigere stukjes”* (R2).

Op de vraag “wat doe je graag als je de Zuiderbegraafplaats bezoekt” kwamen naast wandelen, van de natuur genieten en een boek lezen, antwoorden als een podcast of muziek luisteren, nadenken, mediteren, funeraire kunst bekijken, teksten op graven lezen, even zitten op een bankje, nadenken over wie er begraven liggen, schrijven, fotograferen en relaxen.

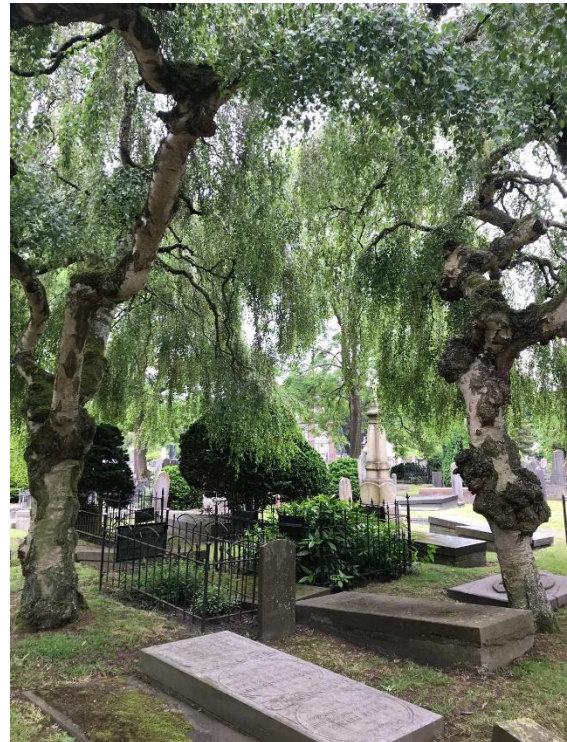
Nadenken over eigen sterfelijkheid en reflecteren op het leven speelden bij drie respondenten (R2, R4 en R7) een belangrijke rol tijdens het bezoek aan de Zuiderbegraafplaats. Dankbaarheid voelen voor het eigen leven en nadenken over wie er allemaal begraven liggen en wat voor soort leven zij gehad

zullen hebben. Respondent R4 kwam net uit een therapie sessie en vertelde dat ze daarna graag even een rondje over de begraafplaats loopt, het helpt haar relativeren.

“Ja, misschien meer acceptatie nu van dat het toch uiteindelijk allemaal over is zeg maar en dat het erover gaat hoe je je leven hebt ingevuld denk ik, dat mensen van je gehouden hebben en dat jij veel van anderen gehouden hebt.”(R2)

De beschreven activiteiten als lezen, wandelen, nadenken, hardlopen, muziek/podcast luisteren en genieten van de natuur zouden in ieder willekeurig publiek park kunnen worden gedaan, maar de respondenten kozen ervoor dit juist op de Zuiderbegraafplaats te doen. Op de vraag waarom de Zuiderbegraafplaats voor hem een geschikte locatie was in vergelijking tot bijvoorbeeld het Stadspark of Noorderplantsoen antwoordde respondent R7: *“de rust die ik hier vindt, die vind ik bij de door u zojuist genoemde plekken niet. Hier komen over het algemeen, dit is een van de weinige keren dat ik hier iemand tegenkom en de eerste keer dat ik door iemand geïnterviewd wordt hier, maar over het algemeen, ja kom ik hier juist niet veel mensen tegen en is dat ja toch wel vrij uniek in Groningen, terwijl midden in de stad”*. Voor respondent R2 geldt dat de afwezigheid van grote groepen mensen, voetballende jongeren, drinkende studenten en het daarmee samenhangende lawaai, maakt dat de Zuiderbegraafplaats voor haar een aantrekkelijke plaats is. *“Ik zit liever op een bankje in een mooi, waar gewoon beetje mooie natuur tussen aanhalingstekens om me heen is dan op een plek vlakbij bij een bushalte hokje ofzo”* (R2). Ook respondent R3 gaf aan dat ze liever niet in een druk Noorderplantsoen zit maar de rust van de begraafplaats opzoekt. *“Ik kwam hier om rustig een boekje te lezen, buiten, ja, en om gewoon even niet binnen te zitten of in een heel druk noorderplantsoen”* (R3). Respondent R5 gaf aan het prettig te vinden dat de begraafplaats zo rustgevend is ten opzichte van een park en ze dit ook in andere steden de voorkeur geeft: *“Ik vind wandelen in een park vaak toch wat drukker en ik ga graag naar een begraafplaats in Groningen of in andere steden ook wel, omdat het gewoon heel rustgevend en heel groen is, rustig, je kan er even zitten, boekje lezen of gewoon wandelen. En dat vind ik heel prettig”*.

Op de vraag of de respondenten de Zuiderbegraafplaats hierdoor zien als publieke ruimte werd verschillend geantwoord. Respondent R3 gaf aan dat wanneer het hek open staat ze zich vrij genoeg voelt er gewoon op te lopen en het dit voor haar een openbare plek maakt; *“het hek staat gewoon open, als het open is kun je er in lopen en ik zie geen reden om dat niet te doen. Je hoeft je nergens te melden, je wordt nooit weggestuurd of gevraagd om elders naar toe te gaan”*. Ook respondent R4 voelt zich vrij om de begraafplaats te bezoeken als openbare plek; *“ik voel me hier wel vrij om te bezoeken en te gedragen hoe ik wil.”* (R4). Wel lijken er andere gedrageregels te zitten aan het bezoeken van een begraafplaats in vergelijking tot een publiek park. Respondenten R2, R4 en R5 gaven aan activiteiten als bijvoorbeeld barbequen, sporten, eten, de hond uitlaten en feestvieren eigenlijk niet gepast te vinden op een begraafplaats. *“Er zijn vast culturen waarbij dat wel gebeurt, dat je naar je overleden oma of moeder gaat en dat je daar dan een picknick houdt”* (R5). Toch lijkt het haar ook wel interessant anders na te denken over wat ‘gepast’ gebruik en gedrag nou eigenlijk inhoudt op een begraafplaats; *“Ik zou dat best wel zien zitten zeg maar, dat is wat levendiger haha.”* (R5).



“Maar je kunt natuurlijk ook gewoon richten op wat positief is. Je kunt naar de bloemen kijken als je niet naar de grafstenen wil kijken” (R4)

Naast bevestigende antwoorden en ervaringen dat de Zuiderbegraafplaats voor sommige respondenten als openbare plek fungeert, was er ook duidelijk een twijfel bij sommige respondenten. *“Ik vind het zeker wel geschikt als openbare ruimte, maar ik zie het dus niet zo. En ik denk dat dat komt omdat, ik heb daar wel eens over nagedacht, omdat ik me dus ook afvraag of je dus daar wel mag zijn”* (R2). Respondent R2 gaf aan zich in eerste instantie niet op haar plaats te voelen tijdens het bezoeken van de begraafplaats, alsof ze geen reden had om binnen te zijn aangezien ze niet kwam om overledenen te bezoeken. Hierdoor voelt het voor haar bijna alsof de begraafplaats verboden terrein is. *“Ik voel me altijd vet illegaal haha. [...] een beetje zo van nou ik doe alsof ik hier naar iemand toe kom maar eigenlijk kom ik ik hier gewoon zitten”*. Ook een aantal andere respondenten deelden hetzelfde gevoel van inbreuk maken op privacy van mensen die aan het rouwen zijn en zochten naar redenen om hun bezoek aan de Zuiderbegraafplaats en begraafplaatsen in het algemeen te rechtvaardigen. Respondent R7 zei hierover: *“De eerste keer dat ik hier kwam weet ik dat*

ik het mezelf een beetje schuldig nam dat ik hier liep en dat ik naar de graven keek en op de een of andere manier voelde ik me daar niet helemaal prettig bij [...] en nadat ik dus de ontdekking heb gedaan dat hier familieleden van mij liggen heb ik het idee dat ik hier wel mag zijn en dat het wel gerechtvaardigd is". Dit gevoel ondersteunt het fenomeen uit de literatuur bekend bij plekken die als 'deviation' of 'crisis' heterotopia fungeren; dat door de aanwezigheid van de groepen mensen voor wie de begraafplaats hoofdzakelijk functioneert als, in dit geval, crisis heterotopia, de plek daardoor vaak door 'anderen' wordt vermeden (Bello, 2014).

Toch zijn de ervaringen van de respondenten op de Zuiderbegraafplaats overwegend positief en laten ze zien dat verschillende functies goed samen kunnen gaan op een plek die daar in eerste instantie niet voor is bedoeld. Op een respectvolle manier omgaan met de begraafplaats en haar mede-bezoekers lijkt hiervoor de sleutel. Helaas houdt niet iedereen zich hier aan en is de Zuiderbegraafplaats ook een plek waar misbruik van wordt gemaakt door bepaalde groepen mensen. De opzichter van de begraafplaats vertelde dat er in het verleden regelmatig vandalisme, drank- en drugsgebruik en overnachtingen op de begraafplaats zijn voorgekomen. *"Rare jongens, gekke jongens, drugs, pillen, noem maar op. Alcoholisten. Ligt er weer een op de begraafplaats bezopen"* (R1). *"Ze gooien gewoon alles overhoop. Politie zegt ook dat het dan door drank en drugsmisbruik komt. Puur zinloos vandalisme"* (R1). Deze alternatieve manier van gebruik en eigenlijk misbruik maken van de Zuiderbegraafplaats komt gelukkig niet vaak voor.

Betekeningen

De Zuiderbegraafplaats kan gezien worden als een spiegel van de urbane omgeving eromheen omdat de sociale-, politieke-, economische-, demografische- en religieuze kenmerken van de stad allemaal terug te vinden zijn op deze plaats. Zelfs ruimtelijk gezien lijkt de indeling van de Zuiderbegraafplaats op de indeling van de stad: het heeft straten, lanen, tussenweggetjes en stukken groen. In de literatuur en kunst wordt de term 'necropolis' veel gebruikt om grote begraafplaatsen aan te duiden, met als letterlijke vertaling 'dodenstad'. Deze plek van stilte werkt in tegenspraak met de bruisende, drukke straten eromheen en is daardoor veelal een plek voor contemplatie, herdenking en reflectie.

“Sense of place is the sixth sense, an internal compass and map made by memory and spatial perception together” – Rebecca Solnit

Sense of place

Place dependency

Place dependency ofwel plaatsafhankelijkheid gaat over de mate waarin een individu afhankelijk is van een locatie door bijvoorbeeld werk, wonen of in dit geval een begraafplaats. Respondent R6 gaf aan een aantal keer per jaar de graven van zijn voorouders te onderhouden, bij te schilderen, een bloemetje neer te leggen en er even bij te zitten met een boekje. Ook zijn voor hem de oorlogsgraven op de Zuiderbegraafplaats belangrijk omdat hij in de Tweede Wereld Oorlog een oom verloren heeft in Auschwitz. Hij gaf aan verder geen interesse te hebben in andere begraafplaatsen in Groningen of andere steden, tenzij daar ook voorouders van hem liggen. Voor hem is de Zuiderbegraafplaats dan ook een belangrijke begraafplaats waarbij hij afhankelijk is van de plek zelf omdat zijn voorouders er nou eenmaal liggen. Deze plaatsafhankelijkheid geldt ook voor respondent R7. Hij liep regelmatig even over de Zuiderbegraafplaats om tot rust te komen totdat hij een graf zag met zijn achternaam erop. Hij is vervolgens onderzoek gaan doen naar de namen op het graf en kwam erachter dat dat verre familie van hem is geweest. *“Mijn familie komt oorspronkelijk uit de Achterhoek, dus ik heb dat eens aan mijn oma gevraagd, ik heb de naam opgeschreven en ben dat gaan googlen en zodoende ben ik daar achter gekomen”* (R7). Sindsdien komt hij er geregeld om een bloemetje neer te leggen. Voor respondent R2 ligt de Zuiderbegraafplaats op de hardlooproute. Dit is weliswaar een eigen keuze, maar het zorgt er wel voor dat ze afhankelijk is van de locatie van de Zuiderbegraafplaats. Respondenten R4 en R2 geven aan dat de locatie van de Zuiderbegraafplaats ten opzichte van de stad en van hun woning bepalend zijn voor hun bezoek eraan. Beiden respondenten wonen in de buurt van de begraafplaats en ze geven aan dat als dit niet het geval was, ze waarschijnlijk naar een andere plek zouden gaan.

Goede en makkelijke bereikbaarheid is daarom een belangrijk aspect voor sommige respondenten om de Zuiderbegraafplaats te bezoeken.

Place attachment

Place attachment ofwel plaatsgebondenheid is multidimensionaal en kan niet eenvoudig worden verklaard door een oorzaak-gevolgrelatie. In plaats daarvan hangt het af van een wederkerige relatie tussen gedrag en ervaringen en gaat het vooral over de mate waarin een individu positieve gevoelens heeft ten opzichte van de lokale omgeving, in dit geval de Zuiderbegraafplaats.

Omdat de begraafplaats middenin een stedelijke omgeving ligt, geven 5 van de 7 respondenten (R2, R3, R4, R5, R7) aan de begraafplaats bewust op te zoeken vanwege het 'rustige stukje groen in de stad' en dit een belangrijk aspect vinden van de locatie. Ze omschrijven de begraafplaats als stille plek zoals elders in de stad niet te vinden is en kunnen daardoor even ntsnappen aan de hectiek van het urbane alledaagse. Respondent R4 noemt het specifiek een unieke locatie in de stad, mede omdat er niet zoveel begraafplaatsen meer zijn in de buurt. Respondent R2 krijgt het gevoel van een binnenhof als ze de Zuiderbegraafplaats op loopt; *"Het is een soort van gesloten tuin middenin de stad, een soort van heel groot binnenhof, zo voelt het in elk geval"* (R2). Voor respondent R5 zijn vooral de bomen op de begraafplaats een belangrijke factor voor haar ervaring met de plek, en dit kwam dan ook vaak terug in het interview. *"Bomen hebben gewoon een heel eigen energie, maar dat klinkt misschien weer wat zweverig, maar eigen ja energie. En dat voelt gewoon heel rustgevend"* (R5). Voor respondenten R6 en R7 is de Zuiderbegraafplaats een belangrijke plek omdat zij hier voorouders hebben liggen en voelen zij zich verbonden met de wortels van hun familiegeschiedenis. *"Hier liggen mijn voorouders, dus ja, redelijk belangrijk ja"*. (R6). *"En het feit dat er dan inderdaad ook nog familie hier ligt dat is dan een soort, ja, dat bevestigt mijn gevoel. Ja"*. (R7)

"Als je hier om je heen kijkt dan zie je hoge gebouwen, je ziet gewoon leven, om de bp heen, we zitten middenin Groningen en dat hoort erbij, die snelweg die hoort erbij. En dat vind ik het mooie van deze bp, om hier te komen, ondanks dat er zoveel leven en drukte eromheen is" (R7)

Op de vraag "hoe voel je je op dit moment" gaven bijna alle respondenten aan zich rustig en in balans te voelen. Op de vraag of ze zich zo vaak voelen tijdens een bezoek aan de Zuiderbegraafplaats was het antwoord bevestigend. *"Rustig, weer een beetje in balans, positief"* (R2). *"Rustig vooral"* (R4). Respondent R7 vertelde dat hij de begraafplaats regelmatig bezoekt om even na te denken, tot zichzelf te komen, tot rust te komen en daardoor even niet aan de hectiek van het leven buiten de begraafplaatspoorten hoefde te denken, *"dat is wat deze plek mij brengt"* (R7).

Voor respondent R3 was haar gevoel van veiligheid en nostalgie als ze over de Zuiderbegraafplaats loopt belangrijk. Vroeger bezocht ze met haar ouders regelmatig begraafplaatsen in het buitenland als ze op vakantie waren, en het bezoeken van deze begraafplaats doet haar daar nog altijd aan terugdenken. Naast de vakanties met haar ouders gaf ze aan vroeger in de buurt van de Zuiderbegraafplaats te wonen en dat dit haar deed terugdenken aan een bepaalde periode van voor het eerst op zichzelf wonen en dan een nieuwe stad eigen proberen te maken. Haar gevoel van veiligheid op de begraafplaats komt vooral door de vergelijking te maken met het Stadspark en het Noorderplantsoen en de afwezigheid van een bepaalde controle daar. *“Ja. Het stadspark kun je natuurlijk ook rustiger dan noordeplantsoen, maar daar voelde ik me niet altijd heel veilig als meisje alleen [...] ik heb niet het idee dat hier me iets kan overkomen”* (R3).

“Ik heb het de hele tijd over de wind door de bomen maar dat is blijkbaar wel echt een ding voor mij dat het gewoon een heel mooi.. het ruisen van de bladeren, ja weet niet, geeft een heel rustgevend gevoel” (R5)

De Zuiderbegraafplaats ligt direct gesitueerd naast de Ringweg Zuid en deze is onderhevig aan grootschalige ombouw (gemeente Groningen, 2014). In de periode van het afnemen van de interviews werd er regelmatig geheid en dit had wel enige invloed op de ervaring van sommige respondenten aangezien het geluid niet te negeren was. *“Ja, ze zijn hier natuurlijk helemaal bezig met die ringweg he. Dat is een hele operatie en ik denk dat ze nu dieper in de grond komen waardoor, je, ja je voelt het ook echt aan de grond, hè. De trillingen”* (R7). Ook tijdens het interview met respondent R5 werd er flink geheid: *“En ze zijn natuurlijk ook aan het verbouwen met de snelweg maar dat zul je ook wel merken, nu is het even stil, maar ze zijn aan het heien en palen in de grond aan het slaan en dat soort dingen, dat is wel intens”* (R5). Gelukkig zorgden deze werkzaamheden niet voor een negatief gevoel of negatieve ervaring. Respondent R7 vond het iets ‘wat er nou eenmaal bij hoort’ als je in een stad bent. Het drukke leven zorgde bij hem voor een verbonden gevoel met het geheel. *“Als je hier om je heen kijkt dan zie je hoge gebouwen, je ziet gewoon leven, om de bp heen, we zitten middenin Groningen en dat hoort erbij, die snelweg die hoort erbij. En dat vind ik het mooie van deze begraafplaats, om hier te komen, ondanks dat er zoveel leven en drukte eromheen is”* (R7). Ook respondenten R3 en R5 vonden het lawaai gewoon een beetje bij het leven in een stad horen. Respondent R3 gaf aan dat ze de snelweg wel een beetje hoort, maar dat dit thuis ook het geval is en dat je er wel aan went als je in de stad woont. Respondent R5 gaf aan dat de mate van overlast erg afhankelijk is van hoe ze zich voelt. *“Maar dat heb ik thuis ook, dat kan een beetje een afleider zijn, maar dat is ook een beetje hoe je je zelf voelt. Of je zelf rust of onrust voelt, dan merk je die prikkels ook meer.* (R5)

Place identity

Plaatsidentiteit betreft de betekenis van plaatsen voor hun bewoners en gebruikers, en hoe deze betekenissen bijdragen aan de beeldvorming van individuen over zichzelf. Als een persoon het gevoel heeft dat hij of zij zich met een gebied kan identificeren, voelt de persoon zich meestal sterk gehecht aan die specifieke plek (Vanclay et al. 2008), zoals bijvoorbeeld de eerder genoemde Goths die zich sterk met begraafplaatsen identificeren als onderdeel van hun lifestyle. In dit onderzoek is deze sterke mate van plaats identificatie niet naar voren gekomen. Geen van de respondenten gaf aan sterke binding met de Zuiderbegraafplaats te ervaren in de mate dat de plaats onderdeel van hen identiteit of zelfbeeld is.

“Groningen is natuurlijk aan het vernieuwen en de ring is daar een voorbeeld van [...] en juist door al die ontwikkelingen denk ik dat het goed is om een historische plaats als dit in ere te houden en respect te hebben voor de mensen die hier liggen en die hier toch deels deze stad en dit land hebben opgebouwd” (R7).

5: Discussie en conclusie

De 19^e-eeuwse Zuiderbegraafplaats te Groningen is een bijzondere locatie. Samen met de Noorderbegraafplaats behoort zij tot de oudste nog bestaande begraafplaatsen van Groningen. De ontwikkeling van de Zuiderbegraafplaats loopt parallel aan de ontwikkeling van de stad, zeker nu met de grootschalige ombouw van de zuidelijke ringweg. Op de Zuiderbegraafplaats werd vroeger volgens een klassensysteem begraven en hoewel de Zuiderbegraafplaats voor veel bekende en invloedrijke Groningers de laatste rustplaats is geworden, waren zeker niet alle begraven individuen hooggeplaatst. Juist deze diversiteit maakt de Zuiderbegraafplaats zo interessant om te bezoeken en er onderzoek naar te doen. In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag: “Op welke manier(en) wordt de Zuiderbegraafplaats in Groningen gebruikt, welke verschillende functies vervult zij en wat draagt bij aan de sense of place toegekend door bezoekers?”. Hiervoor is een literatuurstudie gedaan naar soortgelijke onderzoeken op andere 19^e-eeuwse begraafplaatsen in Europa en is er kwalitatief onderzoek uitgevoerd in de vorm van interviews naar plaatsbeleving onder bezoekers van de Zuiderbegraafplaats in Groningen. Deze hoofdvraag wordt aan de hand van de driedeling van Foote beantwoordt. De geïnterviewden worden in dit hoofdstuk aangeduid als zowel bezoekers als respondenten, maar betekenen hetzelfde.

Morfologie

Uit de literatuur is gebleken dat de 19^e -eeuwse begraafplaats in z'n algemeenheid met recht een cultuurlandschap genoemd mag worden omdat het zoveel vertelt over de verschillende sociale, politieke, religieuze, culturele en artistieke aspecten in de geschiedenis rondom de dood en rituelen van het ter aarde bestellen van de doden. Het is een openluchtmuseum van de dood zoals van Eimeren (2013) mooi beschrijft. Uit de interviewresultaten blijkt dat de klassenverdeling van rijk naar arm direct opvalt door de dichtheid en rommeligheid van de graven naarmate er meer naar de armere klassen wordt gelopen. Dit wordt als een belangrijk element ervaren van de geschiedenis van de begraafplaats en de tijd waarin deze werd gebruikt. Het Scholtenmonument springt ook direct in het oog door de grote en rijke uitstraling. Tot slot zijn vooral de monumentale bomen een belangrijk element van het uiterlijk van de Zuiderbegraafplaats voor de bezoekers en geeft de hoge groene heg rondom de begraafplaats het een besloten en veilig gevoel. De zichtbare kantoorgebouwen zorgen ervoor dat de bezoekers zich ondanks het besloten karakter van de plek toch verbonden voelen met de stedelijke omgeving eromheen.

Mechanismen

Uit de verschillende case studies in de literatuur blijkt dat de 19^e-eeuwse begraafplaats niet enkel wordt gebruikt door mensen die overledenen op komen zoeken en graven komen onderhouden, maar ook door mensen die een rustig plekje opzoeken om een boek te lezen, te wandelen, te genieten van flora en fauna, de rust op te zoeken in stedelijke omgeving, als doorroute naar een andere locatie, om inspiratie op te doen voor kunst, fotografie en poëzie, om te reflecteren op het leven en na te denken over eigen sterfelijkheid, om sport te beoefenen, te picknicken, mensen te ontmoeten en als plek voor bepaalde subculturen om seks te hebben en drugs en alcohol te gebruiken.

Uit het onderzoek naar plaatsbeleving onder de bezoekers van de Zuiderbegraafplaats werd duidelijk dat slechts 2 van de 7 respondenten daar waren om overledenen te bezoeken of onderzoek te doen naar familiegeschiedenis. De overige 5 respondenten, waarvan 1 de opzichter, waren op het moment van interviewen op de begraafplaats om te wandelen, te genieten van de natuur en de rust, een boek te lezen, een podcast te beluisteren, funeraire kunst te bekijken of te schrijven. Één respondent gaf expliciet aan vaak te mediteren als yogadocent en de zuiderbegraafplaats graag opzoekt voor meditatie en contemplatie. Voor een andere respondent ligt de Zuiderbegraafplaats op haar hardlooprouten en rent ze na een druk stuk door de stad nog graag even over de begraafplaats als rustige tegenhanger. In het onderzoek van Gabalov (2018) kwam naar voren dat door afnemen van groen in de stad door stedelijke verdichting de begraafplaats extra functies toegewezen krijgt en het tot meer recreatie op begraafplaatsen leidt, zoals onder andere joggen, toerisme, seks en drugsgebruik. Ook Bello (2004) ondervond deze activiteiten in haar onderzoek. Ondanks dat afnemen van groen in Groningen door stedelijke verdichting niet onderzocht is in dit onderzoek als causaliteit, kan wel worden geconcludeerd dat op de Zuiderbegraafplaats recreatieve activiteiten plaatsvinden.

De Zuiderbegraafplaats wordt door bijna alle respondenten als voorbeeld gegeven van een rustige, veilige plek waar je ongestoord de stilte op kunt zoeken zonder gestoord te worden door andere mensen die in bijvoorbeeld het Noorderplantsoen of Stadspark aan het voetballen zijn, in groepjes bij elkaar zitten of lopen en ongewenst gedrag vertonen. De respondenten geven aan de Zuiderbegraafplaats voor deze activiteiten te verkiezen boven de stadsparken. De Zuiderbegraafplaats heeft hiermee in relatie tot andere openbare locaties in de stad een bijzondere en unieke functie.

Betekeningen

De 19^e-eeuwse begraafplaats was het resultaat van de modernisering van het kerkhof. Deze was heilig in eerste instantie, maar heeft door de jaren heen te maken gehad met verwaarlozing, illegaliteit, gebruik en misbruik. Door alle verschillende evoluties heen heeft de begraafplaats één kwaliteit behouden naast de voor de hand liggende functie van begraven, namelijk het verenigen van twee werelden. Het rationele met het emotionele, het spirituele met het alledaagse, de stilte en onbeweeglijkheid met het bruisende leven eromheen in de stad. De begraafplaats wordt hierom door Foucault (1984) als voorbeeld van een heterotopia genoemd. Ze geeft de bezoeker een andere ervaring dan die in de verstedelijkte wereld buiten de poorten en iedere bezoeker interpreteert deze ervaring in zijn of haar eigen unieke manier. De respondenten gaven aan dit gevoel van heterotopia vooral te herkennen in de Zuiderbegraafplaats als groene oase van rust in stedelijke omgeving. Door werkzaamheden aan de ringweg was er veel overlast van geluid en trillingen in de grond door het heien tijdens de interviews, maar de meeste respondenten ervoeren dit niet als storend. Sommigen gaven zelfs aan dat het gevoelens opwekte van 'horen bij een groter geheel' en 'onderdeel zijn van de stad'.

Twee respondenten zijn afhankelijk van de Zuiderbegraafplaats als laatste rustplaats van hun voorouders. De respondent die de begraafplaats onderdeel maakt van haar hardlooproute is in die zin ook afhankelijk van de locatie van de plek. Twee andere respondenten geven aan dat de bereikbaarheid van de begraafplaats ten opzichte van hun woning bepalend is voor hun bezoek er aan. De overige respondenten geven niet aan op een bepaalde manier afhankelijk te zijn van de locatie. De meeste respondenten geven aan dat de bomen en de natuur, de al eerder genoemde rustige oase in stedelijke omgeving en het kalme gevoel wat de zuiderbegraafplaats bij ze opwekt bijdraagt aan hun sense of place van de plek. Tot slot werd in dit onderzoek ondervonden dat voor de geïnterviewde bezoekers religie of etnische achtergrond geen belemmering vormden om de begraafplaats te bezoeken. Sommige respondenten voelden hierdoor wel enig ongemak en ervoeren zelfs gevoelens van indringing, juist omdat ze er niet waren om de gebruikelijke functie van overledenen bezoeken en geen religieuze achtergrond hadden. Een van de respondenten wandelde regelmatig even over de begraafplaats, maar had daar altijd een schuldig gevoel bij, totdat hij erachter kwam dat hij er verre familie heeft liggen en het opeens gerechtvaardigd voelde dat hij er liep. Een andere respondent vroeg zich regelmatig af of ze er wel mocht zijn omdat ze geen overledenen komt opzoeken, hoewel ze het wel een openbare plek vond. Hiermee wordt nogmaals aangegeven dat de begraafplaats fungeert als (crisis) heterotopia en dat door de aanwezigheid van bepaalde groepen mensen de plaats door anderen wordt vermeden of voorzichtig wordt betreden (Bello, 2014; Foucault, 1984). Dit maakt duidelijk dat het nog steeds niet heel gewoon is in Nederland om aan een begraafplaats ook een algemene recreatieve functie toe te kennen. Ook uit ongemakkelijke reacties van omstanders tijdens

het uitvoeren van dit onderzoek kan geconcludeerd worden dat er nog steeds een taboe rust op (spreken over) de dood, begraven of het bezoeken van begraafplaatsen.

Veel bevindingen uit de theorie met betrekking tot gedrag en gebruik op begraafplaatsen zijn in dit onderzoek ook teruggevonden. Echter waar Bello (2014) veel spreekt over de Goth community en bijbehorend seks, drugs - en alcohol gebruik op begraafplaatsen, is dat nauwelijks aan bod gekomen in dit onderzoek. Ondanks dat de opzichter van de Zuiderbegraafplaats aangeeft dat drugs- en alcoholgebruik in het verleden een probleem is geweest, is dat verder in dit onderzoek niet door respondenten naar voren gebracht.

Doel van dit onderzoek was het in kaart brengen van plaatsbeleving op de Zuiderbegraafplaats en waar dit van afhankelijk is. Het huidige onderzoek is een aanvulling op de bestaande literatuur over plaatsbeleving op begraafplaatsen, omdat het een cultureel-geografische invalshoek biedt en eerdere Nederlandse studies geen conclusies hebben gegeven over andere vormen van gebruik en betekenis dan enkel begraven zelf. Op basis van dit onderzoek zouden overheden de rol van een begraafplaats, en dan met name het gebruik en beleving ervan en daardoor de belangrijkheid van de begraafplaats als onderdeel van de urbane omgeving, kunnen gebruiken in het beleid ten aanzien van stadsontwikkeling met de potentiële rol van begraafplaatsen daarin. Hierbij moet wel rekening worden gehouden met dat dit onderzoek zich uitsluitend heeft gefocust op de cultureel-geografische invalshoek en niet op politieke of economische factoren. Tevens is de aard van dit kwalitatieve onderzoek op basis van 7 respondenten niet geschikt en bedoeld om hier generaliserende conclusies uit te trekken. Het advies voor vervolgonderzoek is dan ook om een soortgelijk onderzoek uit te voeren op grotere schaal en op meerdere locaties om de manier waarop de emotionele relatie tussen mensen en (begraaf)plaatsen tot stand komt te onderzoeken en wat dit kan betekenen voor de manier waarop wij als mensen over plaatsen nadenken en omgaan met de ruimtelijke omgeving. De begraafplaats is een cultuurlandschap dat moet worden onderzocht, onderhouden en beschermd in het belang van diversiteit in belangrijke flora en fauna en in het behouden van groene plek in een urbane omgeving. Het is een ruimtelijke manifestatie van alle aspecten die het menselijk leven rijk is.

Literatuurlijst

- Antrop, M., (2005). 'Why landscapes of the past are important for the future'. *Landscape and Urban Planning*, 70 (1-2), p.21-34.
- Ashworth, G. and Graham, B., (2005). *Senses Of Place: Senses Of Time*. Aldershot: Routledge
- Bello, M. (2004). *Ripped Places- cemeteries as cultural landscapes and heterotopias*. MA in European Urban Culture. Polis University.
- Boeije, H., Hart, H. and Hox, J. (2009). *Onderzoeksmethoden*. Den Haag: Boom Onderwijs.
- Bokkum, M. (2017). *Waarom gemeentes liever hebben dat je begraven wordt*. [online] nrc.nl. Available at: <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/07/31/nederland-crematieland-3473097-a1514112> [Accessed 5 Jun. 2017].
- Cappers, W. (2012). *Aan deze zijde van de dood. Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010*. Arnhem: uitgegeven in eigen beheer, te bevragen bij de auteur
- Cappers, W., Fokkema, L., Renssen, F., Zaalberg, W., Attema, Y., Bok, L., Tolboom, H., van Veenendaal, A. and van der Putten, W. (2003). *Begraafplaatsen als Cultuurbezit*. Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. Sdu Uitgevers
- Carpiano, R., (2009). 'Come take a walk with me: The "Go-Along" interview as a novel method for studying the implications of place for health and well-being'. *Health & Place*, 15(1), p.263-272.
- Chambers, I., (1986). *The popular culture, the metropolitan experience*. New York: Taylor & Francis Ltd.
- Cresswell, T. (2004). *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (2008). Introduction. *The discipline and practice of qualitative research*. In: Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (eds), *The Landscape of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Ltd.
- Eggner, K. (2010) *Cemeteries*. New York: W. W. Norton & Company.
- van Eimeren, M., (2013). *(Eeuwige) rust en ontspanning, van begraafplaats naar begraafpark*. Master planologie. Universiteit Utrecht.
- Foote, K., Hugill, P., Mathewson, K., Smith, J. (1994). *Re-reading cultural geography*. Austin: University of Texas Press.
- Foucault, M. (1984), *Des Espace Autres*. Originele versie in het Frans, verschenen in: *Architecture, Mouvement, Continuité*, oktober 1984, p. 46 – 49. Vertaald naar het Engels door Miskowiec, J. (1986), *Of Other Spaces*. In: *Diacritics* 16:1, p. 22 – 27.
- Francis, D., L. Kellaher & G. Neophytou (2005), *The Secret Cemetery*. Oxford: Berg Publishers
- Gemeente Groningen, (2014). *Aanpak Ring Zuid, inrichtingsplannen*. Groningen: Gemeente Groningen, p.1-41.

Grabalov, P., (2018), 'Public life among the dead: Jogging in Malmö cemeteries'. *Urban Forestry & Urban Greening*, 33, p.75-79.'

Groote, P., & Druijven, P. (2011). De regio in de culturele geografie. In B. de Pater (2011), *Denken over regio's* (p. 167-193). Derde editie. Bussum: Coutinho

Hall, St. (1995), 'New cultures for old', in: D. Massey & P. Jess (red.), *A place in the world?* Oxford University Press, p.175-214

Hennink, M., Hutter, I. & Bailey, A. (2011). *Qualitative Research Methods*. London: Sage Publications Ltd.

Hofman, J. (2005). De historie van drie eeuwen begraven in Groningen. Groningen, ongepubliceerd verslag Gemeente Groningen

Jorgensen, B, & Stedman, R. (2001). 'Sense of place as an attitude: lakeshore owners attitude towards their properties'. *Journal of environmental psychology*, 21(3), p.233-248

Klaassens, M., Groote, P., & Huigen, P. (2009). 'Roadside memorials from a geographical perspective'. *Mortality*, 14, p.187-201.

Klaassens, M., Groote, P., & Vanclay, F. (2013). 'Expressions of Private Mourning in Public Space: The Evolving Structure of Spontaneous and Permanent Roadside Memorials in the Netherlands'. *Death Studies*, 37(2), p.145-171.

Kropp, A. (2016). De vergeten klasse van de zuiderbegraafplaats. *Paleo Aktueel*, [online] 27, p.119-126.

Maddrell, A. and Sidaway, J. (2010). *Deathscapes*. Farnham, Surrey, England: Ashgate

Memento-mori.nu. (2020). [online] Available at: <https://www.memento-mori.nu/docs/toelichting_MementoMori_2_nl.pdf> [Accessed 10 August 2020].

Nwo.nl. (2017). *Levend erfgoed. Beheer en behoud van begraafplaatsen in Noord-Nederland*. [online] Available at: <https://www.nwo.nl/en/research-and-results/research-projects/i/08/12708.html> [Accessed 5 Jun. 2017].

O'Leary, Z. (2010). *The essential guide to doing your research project*. 2nd revised edition. London: Sage Publications Ltd.

Ramakers, B., (2018), Memento Mori: Sterben und Begraben in einem ruralen Grenzgebiet / Sterven en begraven in een rurale grensregio, NAHI (Groningen/Wageningen), *Historia Agriculturae* 48.

Stedman, R., (2003). 'Is It Really Just a Social Construction?: The Contribution of the Physical Environment to Sense of Place'. *Society & Natural Resources*, 16(8), p.671-685.

Stichting dodenakkers (2013). *Funeraire termen en begrippen*, [online]. Geraadpleegd op 25 november 2016. Beschikbaar op het World Wide Web <http://www.dodenakkers.nl/termen-en-begrippen/44-funeraire-cultuur.html>

Trell, E. & Van Hoven, B. (2010). 'Making sense of place: exploring creative and (inter)active research methods with young people'. *Fennia* 188: 1, p. 91-104.

Tuan, Y. (1979). Space and Place: Humanistic Perspective. In: Gale, S. & G. Olsson (1979), *Philosophy in Geography*. Doetinchem: Springer Netherlands.

Vanclay et al. (2008). 'Making sense of place: Exploring concepts and expressions of place through different senses and lenses'. Canberra, Australia: National Museum of Australia.

Van Raak, C. (2005). Funeraire cultuur. [Blog] *Cubra*. Available at:

<http://www.cubra.nl/doodenbegraven/vanraakbegraafplaatsen/welcome.htm> [Accessed 17 Apr. 2016].

Uitvaart.nl. (2020). *Geschiedenis Begraven - Uitvaart .nl*. [online] Available at:

<<https://www.uitvaart.nl/infotheek/achtergronden/geschiedenis-begraven>> [Accessed 10 August 2020].

Bijlagen

1. Onderzoeksinstrument: topiclijst.

- Voorstellen en controle of opname is toegestaan.
- Uitleg interview/onderzoek + informed consent
- Naam, leeftijd en beroep (vertel wat over jezelf om het ijs te breken)
- Gedrag op begraafplaats benoemen, bruggetje naar gebruik
- Wat vind je belangrijk aan deze plek en waarom / is deze plek belangrijk voor je en waarom
- Voel je je in het algemeen aangetrokken tot begraafplaatsen als plek en zo ja waarom?
- Hoe vaak bezoek je de zbp en waarom?
- Bezoek je wel eens een andere begraafplaats? Op reis? Waarom?
- Wat voor type begraafplaats bezoek je dan graag. In stedelijke context of liever de meer landelijke?
- Wat doe je op de zbp als je die bezoekt?
- Hoe voel je je op de zbp als je die bezoekt?
- Wat zijn voor jou redenen om de zbp te bezoeken?
- Vind je de zbp een publieke ruimte? Voel je je vrij om je hier te gedragen zoals je graag wil? Om te bezoeken voor wat dan ook?
- Vind je de zbp een belangrijk onderdeel van de stad en zo ja waarom?
- Kun je benoemen wat je allemaal ziet als je hier om je heen kijkt? Wat valt je op?
- Wat betekent de zbp voor jou?
- Wat is voor jou belangrijk aan deze plek en waarom?
- Als je een andere/extra functie aan de begraafplaats zou mogen toevoegen wat had je hier dan graag gezien?
- Waar denk je aan bij multifunctioneel gebruik van begraafplaatsen?
- Any other thoughts?
- Afsluiting en bedanken.

2. Codeboek

| Codes uit de literatuur | | | | | | |
|-------------------------|---|--|---|---|---|---|
| | Zwart = codes uit de literatuur | Blauw = extra codes uit de interviews (nog aanvullen) | | | | |
| Codes | Rouw-motieven | Rust-motieven | Ecucatie- mortieven | Spiritualiteit-motieven | Natuur/ecologische motieven | Overige/alternatieve motieven/Goths |
| Omgeving | <ul style="list-style-type: none"> - sculpturen en grafstenen - bankjes - Versieringen in bomen en op kindgraven - Speelgoed - Foto's - Bloemen | <ul style="list-style-type: none"> - Een mooie plek weg van de drukte van de stad - Mooie landschapsarchitectuur - Plaats van rust en stilte | <ul style="list-style-type: none"> - Graven als culturele en artistieke manifestatie - Symbolen van verschillende etnische groepen en religies - Bibliotheek in steen | <ul style="list-style-type: none"> - Design van graven zien als poging te horen bij iets heiligs/spiritueels - Begraafplaats zien als connectie tussen twee werelden | <ul style="list-style-type: none"> - Diversiteit aan (monumentale) bomen - Groen - Ecologie - Biodiversiteit - Natuur | <ul style="list-style-type: none"> - Perfecte verstoppelken voor drugsgebruik - Stille plek om te ontspannen - Goede atmosfeer voor personen onder invloed - Distributie punt voor drugsmokkel |
| Gebruik | <ul style="list-style-type: none"> - Overleden vrienden en familie bezoeken - Bidden - Bloemen neerleggen | <ul style="list-style-type: none"> - Wandelen - Genieten van de rust en stilte - Poëzie schrijven - Joggen - Nadenken/contempleren - Gewoon relaxen zonder veel mensen tegen te komen - Boek lezen zonder gestoord te worden - Genieten van de kunst op de begraafplaats die je niet in publieke parken ziet - Picknicken - Rondlopen en bijzondere graven/symbolen/namen/teksten bekijken - Lunchen - Mensen kijken | <ul style="list-style-type: none"> - Kunst en architectuur colleges - Filmsset voor films en commercials - Kunst studenten die tekenen - Fotografieren - Poëzie schrijven en inspiratie opdoen | <ul style="list-style-type: none"> - In contact komen met overledenen - Communiceren met geesten - Nadenken over wie er begraven zullen liggen - Nadenken over eigen sterfelijkheid - Reflecteren op het leven | <ul style="list-style-type: none"> - Onderhoud groen/tuinieren van grafstenen - Onkruid wieden - Genieten van de lokale fauna | <ul style="list-style-type: none"> - Genieten van funeraire kunst en de atmosfeer - De begraafplaats als doorsteek naar volgende locatie - Drugsgebruik - Alcoholgebruik - Seks - Drugs smokkelen |
| Betekenis | <ul style="list-style-type: none"> - Respect betuigen voor de overledenen - Herdenken - Respect betuigen voor belangrijke historische/politieke personen | <ul style="list-style-type: none"> - <i>Stille plek zoals elders in de stad niet te vinden is/ verloren is gegaan</i> - <i>Mogelijkheid te ontsnappen aan hectiek van het alledaagse urbane</i> | <ul style="list-style-type: none"> - Begraafplaatsen zijn een representatie in visuele vorm van de relatie tussen de doden en de levenden - Grafstenen zijn een indicatie van de rijkdom van verschillende sociale groepen op het moment van begraven - Religie en geschiedenis - Bewijs in steen van verschillende politieke, economische, sociale, en religieuze idealen van de 19e eeuw - Openluchtmuseum | <ul style="list-style-type: none"> - Begraafplaatsen lijken een representatie te zijn van diepere gevoelens, emoties, ideeën over leven en dood, meer dan slechts een plaats waar overledenen liggen. - Verbondenheid voelen met iets groters | <ul style="list-style-type: none"> - Behoud van diversiteit in belangrijke (monumentale) flora en fauna - Behouden van groene plek in urbane omgeving | <ul style="list-style-type: none"> - Morbide nieuwsgierigheid |